

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94 (477)

Сергій Павленко

●

УЧАСТЬ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОСАВУЛА ІВАНА МАЗЕПИ У ВИБОРАХ МИТРОПОЛИТА 1685 Р. ТА ПЕРЕПІДПОРЯДКУВАННІ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

Автор на основі великого комплексу джерел досліджує перебіг подій 1685 – 1686 років щодо перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Гетьман Іван Самойлович доручив генеральному осавулу Івану Мазепі як експерту з релігійних питань зайнятися організацією проведення церковного собору в липні 1685 р. За настановами з Москви українські духовні особи мали на ньому чітко заявити про відокремлення Київської кафедри від Константинопольського патріархату та обрати митрополитом місцевого архієрея. Незважаючи на такі орієнтири, собор сформулював неочікувані для государів та московських урядовців рішення про вирішення зазначених церковних проблем лише канонічним способом. Делегати одностайно обрали митрополитом луцького єпископа Гедеона Четвертинського, який як кандидат на цю духовну посаду не сподобався російським зверхникам. І. Мазепа брав активну участь у переговорах з церковної проблематики у Москві, Батурині, Києві, Чернігові. Він, як і гетьман, відстоював українські інтереси в питанні належності Київської митрополії.

У студії показано, як, всупереч бажанням І. Мазепи, І. Самойловича, провідних діячів Гетьманщини надати Г. Четвертинському титул екзарха константинопольського патріарха, Київська митрополія була захоплена Московським патріархатом, російським урядом шляхом підкупу, маніпуляцій, шантажу, фальсифікацій та силового тиску.

Ключові слова: *І. Мазепа, І. Самойлович, митрополит, патріарх, собор, екзарх, фальсифікації.*

Київська митрополія Константинопольського патріархату у часи правління І. Самойловича довгий час не мала свого митрополита. На це впливала низка обставин – насамперед боротьба Московії, Польщі, Кримського ханства та Туреччини за патронат над Україною, змагання вітчизняних еліт за булаву, розшматування краю між різними силами впливу¹ тощо. Через це вирішення церковної проблеми відкладалося на стабільніші часи. Разом з тим відсутність митрополита, який би керував церковним життям українців, давала про себе знати.

Оскільки більшість вітчизняних церковників вбачала у Московському патріархаті свого союзника, захисника православ'я, то й охоче йшла на контакти з його очільни-

¹ Харишин М.В. О некоторых национальных особенностях, или как Киевская церковь перешла в послушание церкви Московской: научное издание. К.: Ліра-К, 2017. С. 126 – 144; Харишин М., Мордвінцев В. Російське самодержавство та Київська митрополічна кафедра, або як Українська Православна Церква позбулася автокефалії: Присвячується 10-річчю третього відродження Української Автокефальної Православної Церкви. К.: Братство УАПЦ «Світло для світу», 1999. 334 с.

ками. У Москву практично щороку направлялися ченці, ігумени з різного приводу², але не без користі для своїх духовних закладів: назад вони поверталися щедро обдарованими³. Бідний Константинопольський патріархат, резиденція якого перебувала у Стамбулі, через іншу віру турецької влади, постійне конфронтаційне напруження в українському прикордонні («непрестанное между царствами земными брани»⁴), бойові зіткнення, «дальнее разстояние пути»⁵ фактично не мав надійного зв'язку з Київською митрополією.

Московія, встановивши протекторат над Лівобережною Україною, ще з моменту проведення Переяславської ради 1659 р. намагалася підпорядкувати українську церкву [«А митрополиту Киевскому, также и иным духовным Малые России, быть под благословением святейшего патриарха Московского и всея Великия и Малыя и Белья России»⁶]. Робилося це найчастіше у грубій формі. Так, царський воєвода князь Олексій Трубецький у жовтні 1659 р. самочинно надав звання місцеблюстителя Київської кафедри чернігівському єпископу Лазарю Барановичу⁷. Московський патріархат, усупереч канонам, висвятив у єпископи⁸ і рукоположив місцеблюстителем Київської митрополії лояльного до Москви ніжинського протопопа Максима Филімоновича (4 травня 1661 р.⁹), тоді ж призначив Симеона Адамовича ніжинський протопопом¹⁰. Зрозуміло, що таке нав'язування духовних осіб без урахування думки місцевих церковних ієрархів, влади автономії лише загострювало проблеми Київської митрополії.

Гетьман І. Самойлович під час свого правління намагався врешті вирішити це злободенне для Гетьманщини питання. Джерела фіксують його активні зусилля у цьому плані починаючи з 1682 р. Зауважимо, що саме тоді, 28 січня 1682 р.¹¹, царський посланець у Стамбулі дяк Прокофій Возніцин отримав таємне доручення розвідати, щоб «в Малоросии о том не ведал никто», у патріарха Якова, «для чего Киевская митрополия сколько лет пастыря не имеет», «и спрашивать его о том пространными розговорами, а доведыватца того всякими меры как мочно: поволит ли он, патриарх, Киевской митрополии со всеми духовными быть под благословением святейших патриархов Московских и всея Руси»¹².

Реалізацію задумів щодо обрання митрополита гетьман І. Самойлович поклав на свого довіреного І. Мазепу. Саме тому ця сторінка біографії майбутнього керманіча України потребує більшої уваги та вивчення.

2 Шевченко О.М. Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст. // Український історичний журнал. 1994. № 1. С. 57.

3 Безьев Д. А. К вопросу о взаимоотношениях украинской православной иерархии и московского правительства во второй половине XVII века // Преподаватель XXI век. 2012. №3. С. 252.

4 Грамота к константинопольському патріарху от гетмана Самойловича (30 декабря 1685 г.) // Евгений (Болховитинов Е.А.). Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. К.: Тип. Киево-Печерской лавры, 1825. С.104.

5 Там же.

6 1659, с января до 30 ноября. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого и др. // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. СПб.: Типография П. Кулиша, 1863. Т. IV. С.264.

7 Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох книгах. К.: Либідь, 1994. Книга 3. С. 91.

8 Шкрибляк Н. «Церковний Переяслав» 1686 года как политико-идеологическая стратегия расширения Московского патриархата // Релігія та Соціум. 2014. № 1-2. С. 45.

9 Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филімонович. Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. Гоголя, 2000. С. 63.

10 Романова О. Малороссийское духовенство в русско-украинских взаимоотношениях (1659–1672): Симеон Адамович // Проблемы истории России. Екатеринбург, 2008. С. 42.

11 Яфарова М.Р. Посольство Прокофия Возницына и вопрос о Киевской митрополии // Церковь и время. Научно-богословский и церковно-общественный журнал. 2018. № 2(83). С. 94.

12 1682 – начало 1683 гг. Выписка из Посольского приказа о тайном письме Прокофию Возницыну // Там же. С. 129.

І. Мазепа певною мірою був у Батурині й експертом з релігійних питань. Так, у листі до Л. Барановича гетьман писав про нього: «Есть при мне персоны, которые бывали в советех при бывшем гетмане Дорошенке и при покойнике митрополите Киевском отце Иосифе Тукалском, где они подлинно о том уведали, что покойника отца Денисия Балабана, митрополита Киевского, сакас при иных многих вещах и рухлядях достался в руки отцу Антонию Винницкому, который он, сакас для чести митрополии Киевской надевая на себя, приказал имя отца Балабана с него выскресть, а на том месте свое написать. И по тому знатно, что он, святейший Константинопольский патриарх, от престола своего сакаса своего ему, Антонию Винницкому, не давал»¹³. Як відомо, І. Мазепа у 1663 р. був разом з королем у Білій Церкві. Якраз тоді у Корсуні 9 – 19 листопада відбулися вибори київського митрополита¹⁴. На них дві конкуруючі партії обрали митрополитами Йосипа Нелюбовича-Тукальського та Антонія Винницького, яких Ян Казимир обох затвердив¹⁵ і таким чином заклав конфлікт, суперечність між православними спільнотами. Усе ж 6 березня 1668 р. константинопольський патріарх Мефодій дав благословенну грамоту на Київську митрополію Й. Тукальському¹⁶. Резиденція митрополита була у Чигирині¹⁷, де у той час працював ротмістром, генеральним писарем І. Мазепа. У правобережну гетьманську столицю у 1670 – 1674 рр. також приїздив на переговори від короля львівський єпископ Йосиф Шумлянський¹⁸, який конфронтував з А. Винницьким¹⁹, запекло протистояв йому в боротьбі за вплив майже на 1968 церковних громад та монастирів²⁰ Львівської єпархії та отримання від них доходів. Отож правобережний старшина, ставши довіреним І. Самойловича, загалом орієнтувався у реаліях боротьби між духовними ієрархами за лідерство у Київській митрополії.

У березні 1682 р. І. Мазепа прибув до Москви із статтями до Федора Олексійовича про різні справи. Як відзначалося у протоколі слухань уповноваженого Батурина, значного військового товариша, він мав детальніше розтлумачити суть нових ініціатив та прохань. «А о иных статьях говоритъ пространно с Ъваном Мазепою для того, – уточнювали в Посольському приказі, – что в тех статьях написано коротко, а в иных статьях написано, что пространнее о тех и о иных делех словесно он, Мазепа, объявит»²¹.

Посланець Батурина виклав таким чином позицію свого зверхника: «Многие годы Киевская митрополия вдовствует и пастыря не имеет, и о том, де, как духовныя, так и посполитый народ скорбят. А нынешняго, де, лета хочет гетман по обещанию

13 1679 г., декабря 21. Письмо гетмана Ивана Самойловича архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 154. Ч. 1. Л. 36–39, 47–48, 41 [Опубликовано: Воссоединение Киевской митрополии с Русской Православной Церковью. 1676 – 1686 гг. Исследования и документы. (Далее ВКМРПЦ). М.: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2019. № 46.]

14 Власовський І. Нарис історії української православної церкви. Нью-Йорк, Бавнд Брук: Українська православна церква в З. Д. А., 1956. Т. II. С. 112.

15 Там само.

16 Там само. С. 113.

17 Андрусак М. Боротьба за єпископську катедру // Записки чина св. Василя Великого. Львів, 1933. Т. VI. Вип. 1–2. С. 85.

18 Чухліб Т. Львівський єпископ Йосиф Шумлянський – військовий діяч та дипломат Корони Польської (60-ті роки XVII-початок XVIII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. Випуск 21. С. 790–791.

19 Андрусак М. Боротьба за єпископську катедру. С. 85–136: Франко І. Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668–1708 р., і заведення унії в Галичині // Франко І. Зібрання творів в п'ятдесяти томах. К.: Наукова думка, 1986. Т. 47 (Історичні праці). С. 150–154.

20 Скочиляс І. Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії за владцтва Йосифа Шумлянського // Записки НТШ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. Т. 240. С. 536.

21 1682 г., марта 24. Фрагмент записи беседы с И.С. Мазепою в Посольском приказе о выборах Киевского митрополита // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 12. Л. 81 [Опубликовано: ВКМРПЦ. №73].

ехать в Киево-Печерской монастырь и говорить о том духовным, как бы учинить митрополию в Киеве за благословением святейшаго Московского патриарха, и что б великий государь, его царское величество, указал о том свой государев указ учинить. И буде наперед сего, при обрании гетманскома или в пересылках что было, о том бы выписать, и к нему, гетману, в государеве указе отписать, чтоб он ведал, как з духовными киевскими в том поступать»²².

У квітні 1682 р. І. Мазепа повернувся до Батурина із стольником Олександром Карандеєвим, маючи на руках відповіді на гетьманські статті²³. Останній «гетману говорив о Киевской митрополии против постановленных Переяславских статей, какова ему дана выписка ис приказа Малыя Росии»²⁴. І. Самойлович, вислухавши представника Москви, повідомив йому, що «он тот, его царского величества, указ у присланного своего, у Ивана Мазепы, принял и вычел»²⁵. Гетьман поставив до відомого государя, що тепер, після схвалення його дій, він з'їздить у Київ і «з духовными знатными особами посоветует, и как митрополита ково именем оберут, в то время и о постановлении его постановят на мере»²⁶.

Проте несподівана смерть царя Федора Олексійовича 27 квітня 1682 р.²⁷, бунти стрільців у Москві (15 – 17 травня) та регіонах²⁸, приведення полків, старшини до присяги спочатку Петру І²⁹, потім двом царям³⁰, залагодження проблем зі шлюбом гетьманової дочки Параски відклали вирішення цієї проблеми на невизначений час.

У вересні 1683 р. московський патріарх Іоаким, отримавши від І. Самойловича листа з відомостями про поновлення намірів обрати митрополита, надіслав у Батурин грамоту із підтримкою цього задуму, оскільки «правила же святых отец не повелевают вдовствовать архиерейским престолом многое время»³¹. У той же час найвищий церковний ієрарх Московії явно не хотів бачити на цій посаді чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. На його погляд, він «леты многии жития сего течет и к старости уже подобно и немощию обяся [...] и ради тоя его немощи [...] сын не возмозгает [яко нам возвестиша] по святым правилом и по чину Восточных церкве архиерейских надлежащих требований исполняти»³². Закидав патріарх архієпископу і за те, що через «немоц» той порушує церковні канони, зокрема «творит на единой литургии многия диаконы, многия иереи, человек по десяти и по пятнадесяти, и сицевое деяние отнюдь от отец святых отвергнуто»³³.

22 Там же. Л. 91–92.

23 1682 г., апреля 15. Фрагмент статейного списка А.Ф. Карандеева, посвященный обсуждению избрания митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 15. Л. 43–45. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 75].

24 Там же. Л. 44.

25 Там же.

26 Там же. Л. 45.

27 Богданов А. В тени Петра Великого. М.: Армада, 1998. С.111; Володихин Д. Царь Федор Алексеевич или Бедный отрок. М.: Молодая гвардия, 2013. С. 237.

28 Алмазов А.С. Выступление стрельцов в Нежине в 1682 г. // Ключевские чтения–2018. Гражданская война и гражданский мир в исторической судьбе России. Сборник. Москва: Спутник, 2019. С.125.

29 1682, апреля 28. Отправление к гетману Ивану Самойловичу думного дворянина Ивана Желябужского и дьяка Максима Бурцова с объявлением о кончине государя Федора Алексеевича и о восшествии на престол государя царя Петра I и для приведения всей малороссийской старшины к присяге в верности подданства // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело №18. Л. 1–186.

30 1682, мая 30. Отправление думного дворянина Васильева Тяпкина и дьяка Тимофея Литвинова к гетману Ивану Самойловичу для проведения к присяге всей малороссийской старшины в верности к государям царям Иоанну Алексеевичу и Петру I // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 23. Л.1–70.

31 1683 г., сентября 4. Грамота патриарха Московского Иоакима гетману Ивану Самойловичу с похвалой за заботу о замещении вакантного престола Киевской митрополии // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 588. № 1115. Л. 204об. [Копия из рукописного сборника «Икона, или Изображение великие соборные Церкве»] [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 76].

32 Там же. Л. 205.

33 Там же. Л. 205–205 об.

У 1684 р. у зв'язку з тим, що львівський єпископ Й. Шумлянський почав називатися містоблюстителем Київської митрополії³⁴, у листопаді до Батурина на переговори з гетьманом приїхав думний дяк Омелян Українцев, який згідно з царським наказом «учинил предложение, что в Росийском православном царствии по благословению всех святейших вселенских патриархов преосвященные митрополиты и архиепископы постановление и благословение приемлют от святейшаго патриарха Московского и всеа Росии» і щоб гетьман «з духовными и мирскими чинами малороссийского народа подумал, как бы на Киевской престол избран был митрополит, а постановление ему и благословение на тот престол имети от великого господина святейшаго и всеблагеннейшаго Иоакима, патриарха Москвы и всеа Росии»³⁵. І. Самойлович у зв'язку з цим писав до Москви, що в Україні, «хотя то иногда некоторым особам духовным и не полюбится», все ж обіцяв «учинити мое попечение», «духовные чины обнадежу» для реалізації царської пропозиції.

На переговорах у листопаді 1684 р. між О. Українцевим та правителем Гетьманщини була погоджена кандидатура єпископа Луцького та Острозького Гедеона Святополк-Четвертинського, який ще назвався як «протофрон митрополити Киевской»³⁶, на посаду київського митрополита³⁷. Протофрон – це першопрестольний єпископ³⁸, який старший за титулом серед подібних³⁹. Зазначимо, що на Правобережній Україні хоч і стихла активна фаза боротьби за гетьманську булаву між командами різних орієнтацій, все ж між лідерами православних спільнот неофіційне «змагання» за першість тривало. Г. Четвертинський скаржився у грудні 1679 р. Л. Барановичу, що «отец Винницкий, епископ Перемышлский, титулом митрополити, эксархии величается и пишется тем, не имея от святейшаго патриарха нашего сакоса»⁴⁰. Ян III Собеський універсалом від 3 лютого 1676 р. доручив єпископу Й. Шумлянському бути розпорядником адміністрації Київської митрополії й Києво-Печерської архімандрії⁴¹. На території, захопленій османами, у серпні 1681 р. була утворена «епархія під назвою Подолія разом з містом Кам'янець»⁴² з митрополитом «Кам'янця і Подолії... ексархом всієї Малої Росії» Панкратієм⁴³.

Думний дяк О. Українцев 12 листопада 1684 р. зустрічався з єпископом Г. Четвер-

34 1684 г., октября 31. Статья 9 наказа Е.И. Украинцеву относительно избрания Киевского митрополита // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 1. Л. 69 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 79].

35 1684 г., ноября 16. Фрагмент статей гетмана Ивана Самойловича, посланных в Москву с Е.И. Украинцевым относительно избрания Киевского митрополита // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 2. Л. 283–284. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 84].

36 1684 г., ноября 24. Грамота епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского патриарху Московскому Иоакиму с уведомлением о своем бегстве из Речи Посполитой и прибытии в Малую Россию // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 588. № 1115. Л. 219. (Копия из рукописного сборника «Икона, или Изображение великие соборные Церкви...»). [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 88].

37 1684 г., ноября 15. Фрагмент статейного списка Е.И. Украинцева с описанием переговоров с гетманом Иваном Самойловичем относительно избрания Киевского митрополита и его перехода под верховное послушание Московского патриарха // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 1. Л. 178–182. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 83].

38 Чернышева М.И. Уходящие слова, ускользающие смыслы: историко-лексикологические исследования // Электронное научное издание Альманах Пространство и Время. 2015. Т. 10. Вып. 1.

39 Шапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. М.: Наука, 1978. С.142.

40 1679 г., декабря 6. Письмо епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 154. Ч. 1. Л. 21.

41 Чухліб Т. Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. К.: Видавництво «КЛЮ», 2013. С. 157.

42 Чернухін Є. Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог. Київ-Вашингтон, 2000. С. 211; Чернухін Є. Грамоти вселенських патріархів XVI–XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. С. 58 // URL: . pdf (дата звернення: 06.10. 2019).

43 Там само. С. 59.

тинським, прибулим з Речі Посполитої, у Батурицькому Крупицькому монастирі⁴⁴. Особа православного архієрея, висвяченого митрополитом Діонисієм Балабаном у 1659 р.⁴⁵, була практично невідомою московським урядовцям. Припускаємо, що в орбіту інтересів гетьмана І. Самойловича він потрапив за підказки І. Мазепи. Останній у свою чергу мав певні уявлення про луцького єпископа під час зустрічі з ним у 1663 р. у Білій Церкві після виборів митрополита, а головним чином від своєї матері, яка входила з 1666 р. в перелік фундаторів Луцького Хрестовоздвиженського православного братства⁴⁶. Ним також був і Г. Четвертинський⁴⁷. У своєму тестаменті митрополит заповідав «честной стариць сродницъ моей инокинѣ паннѣ Серафиме Армолинской золотых пять сот»⁴⁸. Якщо його родичка перебувала у Вознесенському монастирі, де була ігуменею мати генерального осавула, то зрозуміло, що вона могла розповісти своїй наставниці про проблеми та болі свояка. Ці деталі якимось чином могли пов'язувати церковного ієрарха з родиною Мазеп. Хоча, можливо, він встановив зв'язок з Батурином якимось іншим чином.

Ряд істориків помилково вважає, що І. Самойлович був «родичем»⁴⁹ єпископа («свят гетьманів»⁵⁰), ніби він віддав свою дочку за сина Гедеона⁵¹. Насправді у 1681 р. володар булави лише прагнув віддати дочку Параску за князя Юрія Четвертинського («сыновцеви моему»⁵², як каже про свого племінника луцький владика у заповіті), але Москва тоді не дала на це згоду⁵³. Ці перемовини про одруження з представником князівської родини з Луцька, можна сказати, лише поклали початок співпраці, взаємостосунків правителя Гетьманщини з родом Четвертинських. Напевне, гетьман, отримавши відмову від московського уряду щодо поріднення із сім'єю впливових князів Волині, все ж не полишив здійснення цього свого задуму. Адже він явно прагнув мати онука, у жилах якого текла князівська кров Володимира, Ярослава Мудрого. Генеалогічна легенда початку XVII ст. виводила цей рід саме від київських князів⁵⁴. На це свого часу звернула увагу старшина, яка у доносі зазначала, що гетьман, маючи незнатне походження («сам мелко, как и иные люди, родился»), «не похотел ни за

44 1684 г., ноября 9. Фрагмент статейного списка Е.И. Украинцева относительно переговоров о прибывшем из Речи Посполитой епископе Луцком Гедеоне Святополк-Четвертинском // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 1. Л. 128–130 [Опубликовано: ВКМРПЦ. №81]; 1684 г. ноября 12. – Фрагмент статейного списка Е.И. Украинцева с описанием его свидания с епископом Гедеоном в Батурицком Николаевском Крупецком монастыре / Флоря Б.Н., Кочегаров К.А. Луцкий епископ Гедеон (Четвертинский) и судьбы Православия в западной части Киевской митрополии // Церковь и время. 2018. № 2 (83). С. 72.

45 Иванов В. Епископы древней Луцкой епархии. Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1891. С. 111.

46 Максимович М. О памятниках Луцкого Крестовоздвиженского братства // Киевлянин. 1841. Т. 2. С. 312.

47 Митрополит Дмитрій (Рудюк), протоієрей Мицик Ю. Київські митрополити XVII–XVIII ст. Харків: Фолю, 2018. С. 49.

48 Тестамент митрополита Гедеона Четвертинского (21 марта 1690 г.) // Евгений (Болховитинов Е.А.). Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. К.: Тип. Киево-Печерской лавры, 1825. С. 118.

49 Лотоцький О.Г. Автокефалія. Варшава: Український науковий інститут, 1938. (Праці Українського наукового інституту. Серія правнича. Т. 30, кн. 4). Т. 2 (Нарис історії автокефальних церков). С. 373.

50 Митрополит Іларіон (Огієнко). Українська церква. Нариси історії Української православної церкви (у двох томах). Вінніпег: Консисторія УГПЦ в Канаді, 1982. Т. 2. С. 222.

51 Крижанівський О.П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. Посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. К.: Либідь, 1994. С. 98.

52 Тестамент митрополита Гедеона Четвертинского (21 марта 1690 г.). С. 118.

53 Кочегаров К.А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. М.: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 15–16.

54 Собчук В. Від коріння до крони: дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. С. 62.

кого отдалъ нынешней дочери своей, но из за рубежа нарочными способы для того приманил князя Четвертинскаго, в чем разсуждает способной имети приступ, когда ни есть, к удельному в Малой России владению, и таковым то знатно намерением и печать Юраса Хмельницкаго при себе задержал... на которой погоня, Княжество Малороссийское изображено»⁵⁵. Зазначимо, що у Батурині за правління І. Самойловича активно займалися збором історичних відомостей про давню Русь, владарювання Рюриковичів. Наприкінці 1684 – на початку 1685 р. В. Кочубей навіть доставив у Москву історичний трактат «Истинные доводы ис кроник Гвагина о русской земли и о границах ея»⁵⁶. Таким чином, прагнення гетьмана поріднитися з нащадками Рюриковичів вказувало на його амбіційні претензії. Незважаючи на перепони у цьому плані, він старався добитися свого. Мабуть, саме тому володар булави прагнув, аби Г. Четвертинський став «своїм» митрополитом. Зазначимо, що вже у 1686 р. гетьман послав І. Мазепу та Ю. Четвертинського у Москву⁵⁷ для ознайомлення государів та урядовців з нареченим молодшою гетьмановою дочкою Анастасією.

У щоденнику російського офіцера шотландського походження Патріка Гордона є цікавий запис від 8 жовтня 1684 р. про прибуття Г. Четвертинського у Козелець: «Він робив вигляд, що біжить від свого брата, князя Чарторийського (Четвертинського. – Авт.), котрий прагне убити його із-за віри, бо він – головний пастир руської або грецької віри, а князь – католик. Його добре прийняли і дали знати гетьману, який відписав про це у Москву, а тим часом обіцяв незабаром прислати за ним»⁵⁸. Польський король у листі від 11 липня 1684 р. просив луцького владика відправити гінця у Батурин, щоб гетьман посилив боротьбу з османами⁵⁹, «советуя ему яко епископ и пастыр, дабы також де и он восхотел, если не пособити, тогда хотя не препинати толико благоговейному всего христианства делу»⁶⁰. Історик В. Ластовський, проаналізувавши реалії того часу, засумнівався, що Ян III Собеський водночас залякував відправити отця Гедеона в Марієнбурзьку фортецю, якщо він не стане уніатом⁶¹. «Напрошується думка, – зазначив дослідник церковної історії, – що єпископ просто використав ситуацію, а, можливо, навіть, сам придумав історію з погрозою, спеціально для того, щоб втекти з неспокійного місця і зайняти престол митрополита, оскільки кафедра пустувала вже досить давно і питання про її зайняття стояло на повісті денній»⁶². Ми теж вважаємо, що владика, який ніби ні на що не претендував, бажав спокою десь в обителі, насправді приїхав очолити Київську митрополію. На це вказує та обставина, що покривджений прибулець до Батурина прибув не сам, «а при нем иеромонахов два человека, дьякон третей, слуг шесть человек, малых робят трое, возниц трое»⁶³. Тобто він приїхав зі своєю обслугою-свитою у складі 15 осіб для

55 1687, июля 7. Челобитная генеральной старшины и всего войска малороссийского в измене и во многом неистовстве гетмана Ивана Самуйловича // Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. М.: Университетская типография, 1858. Часть I. С.304.

56 Конец 1684 – начало 1685 г. Пространная редакция трактата, составленная, по всей вероятности, в гетманской канцелярии для посланца в Москву В.Кочубея // Кочегаров К.А. Украина и Россия во второй половине XVII века: политика, дипломатия, культура. Очерки. М.: Квадрига, 2019. С.248–249.

57 Кочегаров К. А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 158.

58 Гордон П. Дневник. 1684–1689. Перевод с английского, статья и примечания Д.Г. Федосова. М.: Наука, 2009. С. 34.

59 1684 г., ноября 9. Фрагмент статейного списка думного дьяка Е.И. Украинцева об обсуждении с гетманом Иваном Самойловичем вопроса о прибывшем из Речи Посполитой епископе Луцком Гедеоне Святополк-Четвертинском. Примечания // ВКМРПЦ. №81.

60 Флоря Б.Н., Кочегаров К.А., Чеснокова Н.П., Яфарова М.Р. Киевская митрополия, Московский патриархат и Константинопольский патриархат в 1676–1686 годах // ВКМРПЦ. С. 58.

61 Ластовський В.В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти. Монографія. К.: Логос, 2006. С. 183.

62 Там само.

63 1684 г., ноября 24. Письмо гетмана И.С. Самойловича боярину князю В.В. Голицыну / Публикация К. Кочегарова // Вестник церковной истории. 2015. №1–2. С. 315.

виконання владних повноважень, а не для створення проблем від такої кількості переселенців Батурицькому Крупицькому монастирю.

Погрози Собеського єпископу теж мало ймовірні, оскільки у 1684 р. польський король шукав порозуміння з православними військовиками, залучав їх для походів, вживав заходів для відновлення козацького устрою на Правобережній Україні⁶⁴. Зрозуміло, що арешт церковного діяча за його віру (а не за якусь іншу причину) негативно б вплинув на реалізацію планів Варшави щодо відновлення-посилення своєї влади у неспокійному регіоні.

Водночас згідно з джерелами станом на 1684 р. Г. Четвертинський був на Правобережній Україні єдиним єпископом, який не став уніатом. Уніатський митрополит Гавриїл Коленда у 1672 р. у звіті в Рим оцінював його єпархію в 5000 парафій⁶⁵ (цифра явно завищена, та вона все ж засвідчує, що ієрарх мав під управлінням досить велику православну спільноту. – Авт.). У лютому 1679 р. польський король повідомив нунція Франціска Мартеллі, що «треба приватно постаратися привести їх (Г. Четвертинського та А. Винницького. – Авт.) до святої унії так, як це вже і сталось із єпископом Львівським Шумлянським»⁶⁶. «А якщо б не можна було їх намовити, – далі зазначав Ян Собеський, – то (належить) розглянутися, бо вони вже люди похилого віку, щоб по їх смерті надати ці єпископства таким особам, які могли б повернутися до католицької віри. Доконче вибрати такі особи з-посеред самих православних, які були б дуже схильні до унії і які перед їх обранням склали б католицьке віросповідання. Такі єпископи можуть потім легко привести своїх вірних до єдності. А навпаки, якщо такі особи були б вибрані з-поміж уніатів, яких православні відразу недолюблюють, то не можна сподіватися жодної користі, а тільки – замішання і розрухів»⁶⁷. Наступним після А. Винницького перемишльським єпископом став його молодий племінник «гусар у королівській гвардії», «королівський кімнатний», якого король «бачить... схильним стати католиком», Іван Винницький⁶⁸. Уже станом на 11 вересня 1680 р. згідно з листом нунція Мартеллі висвячений у жовтні 1679 р. 25-річний єпископ склав католицьке віросповідання⁶⁹.

Польська влада разом з тим відкладала оголошення унії єпископів Й. Шумлянського та І. Винницького, побоюючись втратити союзників – козаків та Московію⁷⁰. Митрополит Київський, Галицький та всієї Русі, предстоятель Руської унійної церкви Кипріян Жоховський у листі до префекта Конгрегації Альтієрі повідомляв, що православним залишився тільки Г. Четвертинський, «але і йому буде важко опиратися»⁷¹. Попри пресинг звідусіль, єпископ не бажав переходити в унію. Як згадував він у 1690 р., на сеймі в Гродно його активно «принуждали и покойного Тризну старшого Виленского, но нас Господь Бог от того сохранил», а Й. Шумлянський тоді ж «присягу учинил на унѣю в Перемышским еще на сейме Городенском пред легатом папным и, затвердив руками своими, писмо отдали ему в руки; а он папезу своему в Рим отослал»⁷². Хоча останнє приховувалося, і відповідні підтвердження осіли у Ватикані (вони у XIX⁷³, здебільшого у XX ст. стали доступними історикам-дослід-

64 Чухліб Т. Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. С. 237–249.

65 Великий А. З літопису християнської України. Рим: Видавництво ОО. Василіан, 1972. Т. V. С. 227.

66 Балик Б. І. Інокентій Іван Винницький, єпископ Перемишльський, Самбірський, Сяницький (1680–1700). Рим: Видавництво ОО. Василіан, 1978. С. 62–63.

67 Там само. С. 63.

68 Там само. С. 64.

69 Там само. С. 67, 72.

70 Там само. С. 136.

71 Там само. С. 123.

72 Письмо митрополита Г. Четвертинского к патриарху Иоакиму (7 февраля 1690 г.) // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском, подольском и вольнском генерал-губернаторе (далі АЮЗР). К.: Типографія університета св. Володимира, 1904. Часть первая. Т. X. С. 766.

73 Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. Romae, 1863. Т. III. Р. 677–678; Соображения, представленные польскому правительству униатскими епископами о том, чтобы

никам⁷⁴. – Авт.), все ж Г. Четвертинський був добре проінформований⁷⁵ про зміст таємної присяги, деталі проведеної церемонії, «ісповідь віри»⁷⁶ архієрея. Очевидно, що агітатори ставили йому в приклад поведінку львівського єпископа. Та й зрештою Й. Шумлянський за дорученням короля у Любліні вів перемовини з луцьким єпископом про перехід в унію: «...Лучше быти униатом, и будеш имѣти милость у королевского величества и честь, как ксензды и униаты; а толко дву вешей от тебя требуем, чтоб еси патриарха Цареградского отрелся, а папе Римскому послушание учинил»⁷⁷.

Напевно, напередодні приїзду в Батурин владика Г. Четвертинський отримав таємну пропозицію від гетьмана І. Самойловича, який запропонував йому очолити Київську митрополію. Гетьман визначився щодо його особи, оскільки єпископ жив у реальних умовах загрози православ'ю, і для нього Гетьманщина у цьому плані була, як ковток свіжого повітря. Київсько-чернігівське ж духовне церковництво поважало Москву як центр патріархату та охоронницю православної віри, проте при цьому воно пручалося підпорядкуванню їй Київської митрополії. Представники Української церкви боялися зменшення своїх прав та привілеїв⁷⁸, вважали краще «перебувати під номінальною владою константинопольського патріарха, чим під фактичним та сильним управлінням московського патріарха»⁷⁹. Отже, такі кандидатури не могли задовольнити ні государів, ні церковну владу Московії. Для отця Гедеона, якого на Волині нав'язливо примушували переходити в унію, реалії життя православних Гетьманщини у цьому зв'язку були майже ідеальними. Московський патріарх, царі, українські архієреї Лівобережної України бачилися ним як однодумці. Розбіжності між останніми та царським двором, Московським патріархатом для нього були несуттєвими. Та й, напевне, навряд чи він і знав про них. Тому його особа як кандидата на посаду предстоятеля Київської митрополії загалом могла задовольняти вище російське духовне та урядове керівництво.

У Батурині, після зустрічі з гетьманом, луцький єпископ вже видавав себе як архієрея, якого переслідувала влада Польщі. Така легенда, напевне, більше влаштувала І. Самойловича для реалізації свого задуму – мати «свого» митрополита, який би не писав на нього доноси, не втручався у гетьманське правління і не створював нових проблем. Тим паче, єпископ у попередні роки справді скаржився на польську владу за її утиски віри⁸⁰, навіть просився на проживання у Києво-Печерський монастир⁸¹.

до более удобного времени держать в тайне вновь поставленные меры о насильственном введении унии и чтобы приготовить к ним постепенно народ и православное духовенство (март 1681 г.) // АЮЗР. 1871. Ч. 1. Т. IV. № 25. С. 47–49; Пункты, составленные униатским митрополитом Жоховским и Львовским епископом Шумлянским от имени якобы целого народа русского, заключающие требования и желания высшего униатского духовенства (март 1681 г.) // АЮЗР. Ч. 1. Т. IV. № 23. С. 41–42

74 Скочилиас І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів: Вид-во УКЦ, 2010. С. 62–64, 94, 274–276; Димид М. Єпископ Київської церкви (1589–1891). Львів: Львівська богословська академія (Інститут канонічного права), 2000. С. 15–16.

75 Переводи документів о «новой унии», направленные в мае 1681 г. в Россию епископом Луцким Гедеоном Святополк-Четвертинским // ВКМРПЦ. №55.

76 Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. Рим: Українська папська колегія Святого Йосафата, 1990. С. 172; Великий А. З літопису християнської України. Рим: Видавництво ОО Василіан, 1972. Т V. С. 239.

77 Скочилиас І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. С. 767.

78 Титов Ф. И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. К.: Типография университета Св.Владимира, 1905. Т. II. (Киевская митрополія - єпархія в XVII–XVIII вв.). С. 14.

79 Там же. С.11.

80 1679 г., декабрь 25. Из грамоты гетмана Ивана Самойловича царю Фёдорову Алексеевичу //РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 154. Ч. 2. Л. 276–278 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 48].

81 1681 г., май. Письмо епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского архимандриту Киево-Печерского монастыря Иннокентию Гизелю с жалобой на подготовку «новой унии» и с просьбой принять его в обители на постоянное проживание //РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 92. Ч. 2. Л. 430–435 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 54].

Хоча гетьман у багатьох монографіях, студіях представлений як активний впроваджувач ідеї Москви щодо відторгнення Київської митрополії від Константинопольського патріархату⁸² (М. Шкрібляк навіть звинуватив його «за тяжкий злочин проти Української Православної Церкви»⁸³), все ж, на нашу думку, у цій справі слід враховувати одну важливу обставину. На словах він підтримував государів, патріарха з цього приводу, та насправді проявляв пасивність у зібранні собору, зволивав з його проведенням з року в рік. У тих реаліях він не міг заперечити владцям Московії у їхніх намірах, але щораз знаходив причини для ігнорування непривабливої для Київської митрополії зміни.

У червні 1685 р. для підготовки проведення собору до Батурина приїхав окольничий та воевода Леонтій Неплюєв. Він узяв участь 18 червня у похоронній церемонії, проведеній у Макошинському монастирі⁸⁴. Панахида відбулася «у гроба умершаго»⁸⁵ напередодні гетьманіча, стародубського полковника Семена Самойловича. Л. Неплюєв після траурних заходів ознайомив гетьмана із царськими статтями щодо виборів митрополита. Государі ламали плани І. Самойловича щодо кандидатури Г. Четвертинського: вони хотіли обрання «в скором времени ис тамошних природных обывателей, а не ис приезжих»⁸⁶. Напевне, у Москві взяли до уваги слова старшого канцеляриста В. Кочубея, який у січні 1685 р. привозив у Посольський приказ міркування гетьмана щодо виборів київського митрополита, про неміч архієрея, який у Батуринському Крупицькому монастирі «зело был болен и немного и не умер»⁸⁷. Хоча й не варто відкидати спробу головного урядовця Московії В. Голиціна у такий спосіб послабити гетьманські позиції з приводу обрання «свого» митрополита. У статтях государів щодо виборів останнього обґрунтовувалася належність Київської митрополії до Московського патріархату, а тому обраному митрополиту слід «примати благословение и по правилам святых апостол и святых отец у него, святейшего патриарха (Иоакима. – Авт.), и по нем будущим у святейших Московских патриархов, яко у крайних Божиих архиереев быти в послушании и в повелении непрекословно»⁸⁸. Перед обранням архієрея старшина та церковнослужителі повинні були підписати документ-зобов'язання про те, що їхній висуванець буде «под послушанием и благословением святейшего Иоакима, патриарха Московского и всеа России, а к Константинопольскому патриарху никакова причитания не имеет»⁸⁹.

82 Алмазов А.С. Роль украинского гетмана Ивана Самойловича в объединении Киевской митрополии с Русской Православной Церковью в 1680-е годы // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «История». 2010. Вып. 39. № 10. С. 136–140; Лотоцький О.Г. Автокефалия. Варшава: Український науковий інститут, 1938. (Праці Українського наукового інституту. Серія правнича; т. 30, кн. 4). Т. 2 (Нарис історії автокефальних церков). С. 372; Шкрібляк М. Київський собор 1685 року і обрання першого «московського» митрополита київського і галицького, і всієї Русі // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2013. Т. 1. С. 118,120.

83 Шкрібляк М. Московсько-стамбульська дипломатія і перехід Київської митрополії під владу московського патріарха // Сумська старовина. 2013. №XL. С.18.

84 1685, не ранее июня 25. Фрагмент статейного списка Л.Р. Неплюева с описанием погребения С.И. Самойловича и отправки делегатов Войска Запорожского в Киев на собор, посвященный избранию киевского митрополита / Приложение //Кочегаров К.А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. М.: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 189.

85 Там же.

86 1685 г., не позднее июня 19. Статьи с обоснованием исторического единства Киевской митрополии и Московского патриархата, врученные окольничим и севским воеводой Л.Р. Неплюевым гетману Ивану Самойловичу // РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 221. Л. 163 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 121].

87 1685 г., января 22. Фрагмент протокола беседы старшего канцеляриста В.Л. Кочубея с дьяками Посольского приказа, касающийся выборов митрополита Киевского //РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 90. Л 69 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 116].

88 1685 г., не позднее июня 19. Статьи с обоснованием исторического единства Киевской митрополии и Московского патриархата, врученные окольничим и севским воеводой Л.Р. Неплюевым гетману Ивану Самойловичу. Л.168.

89 Там же. Л.168 об.

Царі обіцяли послати константинопольському патріарху грамоту з цього приводу, щоб він «причитания не имел»⁹⁰. Отже, план Москви щодо підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху був доволі простий, розрахований на цілковите розуміння у Києві та Батурині.

У Сосниці 19 червня 1685 р. І. Самойлович «взяв у околничого о той митрополии статьи, отдал Ивану Мазепе»⁹¹, доручивши йому, судді Михайлу Вуяхевичу, чотирьом полковникам їхати на церковний собор у Київ. При цьому гетьман зі стольником надали настанови відрядженим уповноваженим «прежде обрания и при обрании всему собору им, старшинам, по их государеву указу подписатися руками и приложит свои печати всем на том, чтоб по их, великих государей, и сестры их, великой государыни царевны, указу, и ради самых давных причин тому новообраному архирею быти у святейшаго и всеблажейнейшаго Иоакима патриарха московского и всея Росии и по нем у святейших московских патриархов в послушании и под их архиерейским благословением во веки неотступно и что он, гетман, их государевым указом им, Михайлу и Ивану при нем околничем и воеводе о Киевской митрополии наказывал, то б было так, а не инако»⁹².

Після похорону 27 червня С. Самойловича у Києво-Печерському монастирі поблизу сестри, як згадував П. Гордон, «4 полковники з генерал-ад'ютантом (І. Мазепа. – Авт.) затрималися, щоб бути радниками (...) при обранні митрополита київського»⁹³.

Гетьман І. Самойлович та місцєблєститель Київської митрополії Л. Баранович скликали собор на 29 липня 1685 р.⁹⁴ Проте вже напередодні цієї дати виявилось, що найвище церковне зібрання буде важко зібрати. Ще 15 червня Л. Баранович закликав усіх їхати на собор, а вже 26 червня І. Самойлович ставив до відома Л. Неплюєва, що «первосвященный отец архиепископ как сам поехать на оное отговорился, так и архимандритов Черниговского, Елецкого и Новгородского [себя и их болными сделал] отговорил»⁹⁵. У Чернігові з Л. Барановичем зустрічався з цього приводу І. Мазепа. Архієпископ так пояснив йому зміну своєї позиції щодо виборів: «...Хотя, де, я воли великих государей о избрании митрополита несмь противен, однако ж удивляюся тому, что указной великих государей о том грамоты ко мне и ко всему чину духовному нет»⁹⁶. Насправді, на нашу думку, така різка зміна позиції чернігівського архієпископа була пов'язана з тим, що він дізнався про царське рішення підпорядкувати Київську митрополію Московського патріархату в неканонічний спосіб. Ще раніше він виступав за тісні зв'язки з Московським царством, однак без присутності російських воєвод (у донесенні в російську столицю фігурували такі слова: «Надобно нам того, чтобы у нас в Малой Росии и нога московская не была»⁹⁷), зі збереженням «традиційного підпорядкування Київської кафедри Константинопольському патріархату»⁹⁸.

90 Там же.

91 1685, не ранее июня 25. Фрагмент статейного списка Л.Р.Неплюева с описанием погребения С.И.Самойловича и отправки делегатов Войска Запорожского в Киев на собор, посвященный избранию киевского митрополита. С.190.

92 Там же.

93 Гордон П. Дневник. 1684–1689. Перевод с английского, статья и примечания Д.Г. Федосова. М.: Наука, 2009. С. 71–72.

94 1685 г., июня 23. Универсал гетмана Ивана Самойловича о выборах митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. Д. 470. Л. 1–2 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 123]; 1685 г., июня 15. Универсал архиепископа Черниговского Лазаря Барановича о выборах митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. Д. 465. Л. 1 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 120].

95 1685 г., июня 26. Цедула к посланию гетмана Ивана Самойловича севскому воеводе Л.Р. Неплюеву с просьбой издания царской грамоты к духовным и мирским чинам Малороссии об участии в выборах митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 17 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 126].

96 Там же. Л.17 об.

97 Сумцов Н. К истории южнорусской литературы. Выпуск I. Лазарь Баранович. Харьков: Типография М.Ф.Зильберберга, 1885. С. 98 – 99.

98 Олейник Н.Н., Олейник А.Н. Переход Киевской митрополии под юрисдикцию Московского патриархата: историко-политический аспект проблемы // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. 2016. №15 (236). Выпуск 39. С.180

Думаємо, що І. Мазепа поставив до відома Л. Барановича, що царі не хочуть, аби митрополитом став Г. Четвертинський. Отже, це б мало заохотити чернігівського архієпископа поборотися за найвищу духовну посаду, тим паче він тривалий час був блюстителем Київської митрополії. Однак архієрей, ознайомившись із царськими статтями щодо виборів митрополита, явно хотів зірвати проведення собору. Його опір владному Батурину виглядає ніби нелогічним. Адже за такий явний протест І. Самойлович міг добряче нашкодити архієпископу та підлеглим його ігуменам, конфіскувавши у них належні їхнім духовним закладам маєтності, ставши на бік численних позивачів. Проте Л. Баранович діяв так не через хворобу, якою прикривався. Він як місцєблюститель Київської митрополії, ознайомившись із документами, привезеними І. Мазепою, зрозумів, що уся відповідальність за проведення собору ляже передусім на нього. Виконання ним наказу Москви підпорядкувати Київську митрополію Московському патріархату в неканонічний спосіб означало автоматично отримання анафемі від константинопольського патріарха. І. Самойлович це доволі добре розумів. Згадана проблема його теж добряче хвилювала. Саме з тієї причини він не їхав на собор, а доручив займатися його проведенням генеральному осавулу. Гетьман не хотів брати на себе відповідальності за неканонічне відторгнення митрополії. Отримавши 10 червня 1685 р. московські статті щодо виборів митрополита, коментуючи їх, він просив государів, «абы на мене, гетмана, и на дом мой, также и на тых особ, которые преречоную елекцию отпраовати будут от святейшого Костантинопольского патриарха не навелось на благословение»⁹⁹. «А то для того сей пункт докладаю, – далі зазначав правитель Гетьманщини, – же ведомо мне, что греческие духовные власти за малою виною до подання неблагословения бывають склонны, а я, будучи человек дочасный, обавлятися того мушу, жебы теды как я, так и тыи особы, что елекцию отпраовати будут, и тот особа, что митрополитом обран будет, от такого неблагословения были свободны, премилостивого монаршого вскоре надобе нам заступления, о которое покорне просим»¹⁰⁰. У цьому зв'язку володар булави просив узгодити вирішення згаданої проблеми з константинопольським патріархом, «чтоб он своего на Киевской митрополии будущего начала святейшему и всеблаженнейшему отцу кир Иоакиму, патриарсе Московскому и всея России, по любве единоверного и равночестного архиерейства, так для причин старинной российской едности, яко и для превысокой монаршой, их царского пресветлого величества, единой под солнцем благочестной зверхности, уступил соборным писанием, що за одним их монаршым милостивым словом невозбранно он учинити восхощет»¹⁰¹.

Л. Баранович висунув у Чернігові І. Мазепі умову, що поїде на собор тільки після отримання царської грамоти. Якщо взяти до уваги його побоювання бути проклятим константинопольським патріархом, то така його поведінка цілком виправдана: отримавши письмовий наказ з Москви, він скидав із себе відповідальність за неканонічні дії, перекладаючи її на царів.

Зазначимо, що І. Самойлович неодноразово просив государів надіслати дозвільну грамоту на проведення виборів¹⁰². Вона була підготовлена (з такою красномовною фразою: «А мы, великие государы, наше царское величество указали по степени той Киевской митрополии быти в великороссийских митрополиях первою»¹⁰³), але з якихось причин «не послана»¹⁰⁴.

99 1685 г., июнь. Фрагмент статей гетмана Ивана Самойловича, вручѣнных окольничему Л.Р. Неплюеву // РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. Д. 464. Л. 3 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 125].

100 Там же.

101 Там же.

102 1685 г., июня 26. Цедула к посланию гетмана Ивана Самойловича севскому воеводе Л.Р. Неплюеву с просьбой издания царской грамоты к духовным и мирским чинам Малороссии об участии в выборах митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 17 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 126].

103 [1685 г., начало июля]. Царская грамота с призывом к духовным и светским чинам Малороссии избрать митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 23 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 127].

104 Там же.

Напевне, через це очікування чернігівської делегації («хотя затруднилось было и продолжилось предприятие элекцийное дело, на первом его зачати ради небытия их ясне в Бозе преосвященного его милости отца архиепископа Черниговского»¹⁰⁵) день проведення собору відкладався. Правитель Гетьманщини навіть змушений повторно надіслати церковним діячам «второй свой уневерсал»¹⁰⁶ з проханням прибути «в церковь престолную митрополичью Киевскую»¹⁰⁷. Зрештою вибори відбулися 8 липня 1685 р¹⁰⁸ у Софії Київській. О. Лотоцький вважав, що на собор «прибули представники козацької старшини, але дуже мало духовенства»¹⁰⁹, а тому переважаними голосами перших і обрано «гетьманського кандидата»¹¹⁰. «Фактично це було зібрання мирян на догоду світській владі, яким ієрархи і рядове духовенство проігнорувало повністю»¹¹¹, – підтримав попередній висновок сучасний дослідник подій 1685-1686 рр. М. Шкрібляк. Він навіть на основі своїх міркувань назвав собор «неканонічним»¹¹². Проте з шановними авторами важко погодитися.

В елекції взяли участь І. Мазепа, полковники чернігівський В. Борковський, ніжинський Я. Жураховський, переяславський Л. Полуботок, київський Г. Коровченко¹¹³. Генеральний осавул був головною посадовою особою від генеральної старшини. М. Вуяхевич з якоїсь поважної причини, можливо, хвороби, не приїхав на поважне зібрання. Про участь сотників, київського війта джерела нічого не повідомляють. Допускаємо, що представники міського самоврядування Києва все ж не пропустили цю важливу для них подію. За повідомленням П. Гордона, на соборі були присутні архімандрит Києво-Печерського монастиря В. Ясинський, ігумени київських обителів та «небагато такого ж звання з інших міст, тільки багато приходських священників»¹¹⁴. З листів до І. Самойловича дізнаємося про таких учасників обрання митрополита: ігумени Феодосій Углицький (Видубицький монастир), Ієронім Дубина (Переяславський), Антоній Радивиловський (Микільський), Селівестр Голович (Михайлівський Золотоверхий), Феодосій Васьковський (Межигірський), Інокентій Монастирський (Кирилівський), Езеїл Филипович (Братський), Авксеній Якимович (Густинський), Селіверст Климкевич (Глухівський)¹¹⁵, намісник київської протопопії Іоан Углицький, протопопи Мартин Самуйлович (ромнівський), Василь Федорович (переяславський), Лука Семенович (полтавський), Григорій Величковський (борзнянський), Яків Ореховський (лубенський), Леонтій Филипович (миргородський), Григорій Максимович (барішівський), Іван Степанович (лохвицький), Павло Кучковський (ніжинський), Андрій Борзаківський (гадяцький), Андрій Федорович (прилуцький), Фома Кудрицький (козельський), Іван Величківський (кобеляцький)¹¹⁶. Крім них,

105 1685 г., июля 9. Письмо казацких полковников гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеоны Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 68 об. – 69 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 131].

106 1685 г., июля 8. Письмо протопопов Киевской митрополии гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеоны Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 65 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 129].

107 1685 г., июля 8. Письмо киевских игуменов гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеоны Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 62 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 128].

108 Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 73.

109 Лотоцький О.Г. Автокефалія. С.373.

110 Там само.

111 Шкрібляк М. Київський собор 1685 року і обрання першого «московського» митрополита київського і галицького, і всієї Русі. С. 122.

112 Там само. С. 123.

113 1685, июля 20. Письмо гетмана Самойловича к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу по поводу собора, бывшего в Киеве для избрания митрополита // АЮЗР. Часть первая. Т.V. С.65–66.

114 Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 73.

115 1685 г., июля 12. Письмо киевских игуменов гетману Ивану Самойловичу с сообщением о направлении посольства с Киевского собора во главе с Феодосием Углицким // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 61 об. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 132].

116 1685 г., июля 8. Письмо протопопов Киевской митрополии гетману Ивану Самойлови-

у соборі брали участь делегати від парафій. У повідомленні гетьману зазначається, що до Києва приїхали «пречестные отцы протопопы з братьею своєю»¹¹⁷. Отже, уже вищезгаданий перелік церковних діячів дає підстави говорити про те, що на заході обрання митрополита переважали у кілька разів духовні особи. Слід взяти до уваги, що якщо на собор приїхали священники з регіонів, то, безперечно, право голосу мали також нижчі клірики Київської кафедри (Софія Київська!), Києво-Могилянської колегії, київських та інших монастирів. Правдоподібно, у виборах брав участь ігумен Почаївського монастиря Луцької єпархії Софроній Підгаєцький, оскільки він зафіксований у свиті Г. Четвертинського в поїзді на Москву разом з іншими делегатами¹¹⁸. За чернігівським архієпископом послали, але вирішили за наполяганням гетьманських депутатів його не очікувати¹¹⁹. Крім Л. Барановича, на собор не приїхали архимандрит Новгород-Сіверського монастиря Михайло Лежайський, не було на ньому «жадного духовного» з Чернігівської архієпископії, «игуменов и протопов позадесенских»¹²⁰.

Був відсутній і єпископ Г. Четвертинський¹²¹, який, прибувши у жовтні 1684 р. у Батурин, як він зазначав, через гоніння на православних у Польщі¹²², став за енергійної підтримки І. Самойловича основним претендентом на головну духовну посаду в Київській митрополії. Його кандидатуру ще перед обранням гетьман узгодив з Москвою, якій, проте, прибулець з Луцька не сподобався. У цьому зв'язку володар булави вирішив не посилати єпископа на собор, аби російські урядовці не звинуватили його у протидії царському рішенню. Напевне, гетьман побоювався, що луцький єпископ, з'явившись на поважне зібрання у Києві, не справить враження на церковне товариство. Справді, важко було прогнозувати реакцію вибагливих делегатів-церковників на міркування та погляди маловідомого архієрея з Волині. Зрештою Г. Четвертинський як старший серед архієреїв у такий спосіб теж уникав відповідальності перед Константинополем та Москвою за прийняття тих чи інших рішень щодо Київської митрополії. Через те його притримали у Батуринському Крупицькому монастирі.

«Після декількох засідань щодо виборів митрополита голоси насамкінець одностайно були віддані князю Чарторийському (Четвертинському.– Авт.), єпископу Луцькому»¹²³, – повідомив у щоденнику П. Гордон. Свідки одностайного дійства писали гетьману, що цьому «в церкве никто не прекословил»¹²⁴, «словесно единомысленным и согласным гласом желание свое издали имети»¹²⁵. Тобто І. Мазепа добився виконання волі свого патрона. Ми не знаємо, як генеральний обозний проводив агітацію, які наводив аргументи. Однак П. Гордон, від якого він отримував

чу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 66–67 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 129].

117 1685 г., июля 8. Письмо киевских игуменов гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 62 об. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 128].

118 1685 г., октября 8.] Список лиц, входивших в свиту владыки Гедеона Святополк-Четвертинского во время его поездки в Москву на поставление в митрополиты Киевские // РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. Д. 477. Л. 2 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 149].

119 Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 73.

120 1685, августа 8. Письмо Авраамия, митрополита Белгородского, к патриарху Иоакиму // АЮЗР. Часть первая. Т.V. С. 56–57.

121 Там же. С. 56.

122 1684, ноября 24. Письмо Гедеона Четвертинского к патриарху Иоакиму с уведомлением о причинах своего бегства из Польши и с изъявлением полнейшей покорности // АЮЗР. Часть первая. Т.V. С. 43.

123 Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 73.

124 1685 г., июля 8. Письмо киевских игуменов гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 63 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 128].

125 1685 г., июля 9. Письмо казацких полковников гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 70 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 131].

листи¹²⁶, не раз обідав з ним у Києві (14 березня 1685 р.¹²⁷, 4 червня 1685 р.¹²⁸) склав своє уявлення про цього церковного діяча найпевніше на основі спілкування зі своїм добре знайомим генеральним старшиною: «Цей єпископ декілька місяців назад утік з Польщі, роблячи вигляд, що його переслідують за віру і будуть примушувати до покірності та унії. Він привіз із собою краще домашнє добро та майно із сріблом та обстановкою, а також звичну свиту служок. Після перебування у Козельці, звідкіля він звернувся до гетьмана, а той у Москву, йому дозволили приїхати у Батурин. Отримуючи там скромні (однак надавачі їх вважали зависокими) подання на утримання, він якоюсь мірою був забов'язаний тим, у кого отримав прихисток. Щоб надати йому належне місце і сан, було задумано зробити його митрополитом Київським, котрий донині завжди підкорявся Константинопольській єпархії, нею звично поставлявся та отримував благословення. Єпископ чи владика, як його називають, показуючи смирення, претендував лише на вільне сповідання віри, не прагнучи підвищення чи високого сану. Насамкінець після настирливих умовлянь він все ж виявив бажання, однак на тій умові, що буде поставлений і отримає благословення від патріарха Московського, а не Константинопольського, зіславшись на багато причин, хоча із страху скандалу та зневаження не розголошував їх, як то: цей патріархат уже довгий час і нині дуже підпадає симонії і перебуває під владою спадкового ворога Християнського світу, до якого не може бути ніяких надійних просьб і вільних звернень»¹²⁹.

Схоже, у Батурині дещо ідеалізували правобережного єпископа-князя. І. Самойлович казав О. Українцеву, що він «человек доброй и смирной, и никакой власти не желает»¹³⁰. У той же час Л. Баранович, згадуючи у листі про свою зустріч з Г. Четвертинським у Батурині після його обрання, писав про нього протилежне: «преосвященный митрополит обиду великую старости моей нанес» – «прежде всего отнял у меня архиепископское имя, велел называть меня только епископом», «отнял три протопопии», «в укорительном письме к воронежскому священнику глуховской протопопии назвал меня пастушком и похитителем некоторых приходов»¹³¹. Головна духовна особа Гетьманщини не знайшла спільної мови із багатьма церковними керманічами, настоятелями монастирів, які його не любили¹³², старалися вийти з-під його влади¹³³ (Межигірський монастир¹³⁴, Києво-Печерська лавра¹³⁵, Чернігівська єпархія невдовзі отримують статус ставропігій). Можливо, це було пов'язано з його чіткою промосковською орієнтацією¹³⁶, з тим, що стрімке вивищення правобережця розцінювали у Києві як наперед узгоджений між Батурином і Московією «договірняк», в якому роль церковного товариства звелася до формального затвердження заздалегідь підібраної для них фігури головного пастиря. Єпископ Й. Шумлянський у зверненні до московського патріарха від імені православних єпископів, які жили на території Речі Посполитої, просив, аби той теж «увольнил» їх від підпорядку-

126 Гордон П. Дневник. 1684–1689. С.15.

127 Там же. С. 52.

128 Там же. С. 67.

129 Там же. С. 73.

130 1684 г., ноября 15. Фрагмент статейного списка Е.И. Украинцева с описанием переговоров с гетманом Иваном Самойловичем относительно избрания Киевского митрополита и его перехода под верховное послушание Московского патриарха // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1684 г. № 36. Ч. 1. Л. 180 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 83].

131 Письмо Л. Барановича к царям Петру и Иоанну (30 марта 1688 г.) // Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Чернигов: Типография Ильинского монастыря, 1865. С. 229.

132 Митрополит Дмитрій (Рудюк), протоіерей Мицик Ю. Київські митрополити XVII – XVIII ст. С. 51.

133 Там само. С. 52.

134 Максимович М.А. Собрание сочинений. К. Типография М. Фрици, 1877. Т. II. С. 273.

135 Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: издание книжного магазина М.Голубева, 1914. Т. I. С. 242.

136 Кочегаров К.А. Новые документы о выезде в Россию епископа Луцкого и Острожского Гедееона (Святополк-Четвертинского) в 1684 г. // Вестник церковной истории. 2015. №1-2. С. 310–318.

вання митрополиту Гедеону, котрий «еритиками и унѣятами нас называючи, людей з епископий наших до Киева на поклонение мощем святым киевским Печерским идучих зневажати, гвалтом нас и овечок наших от святых церквей и благочестия греческаго отручает, не вѣдаючи през что и за что»¹³⁷. Але, напевне, амбіційність Г. Четвертинського теж давала про себе знати. Ще до обрання митрополитом він «приопечалился и позаскорбел» тому, що государі, як свідчив канцелярист В. Кочубей у Посольському приказі, «в грамоте царского величества к нему писанной не написан он князем... а ево, де, и король полской в листах своих именует князем»¹³⁸. Митрополит не тільки підкреслював цей свій статус у церковному вбранні (зокрема на скрижалях мантиї містяться літери «ГСКЧ», розшифровані як «ГЕДЕОН СВЯТОПОЛК КНЯЗЬ ЧЕТВЕРТИНСЬКИЙ»)¹³⁹, але й розпорядився, аби його поховали у Софії Київській поряд з далеким пращуром – Ярославом Мудрим¹⁴⁰. За сімейними переказами, Четвертинські походили від Святополка Ізяславовича, правнука князя Володимира¹⁴¹. Владика усупереч патріаршій грамоті почав підписувати документи як Київський, Галицький та всієї Росії митрополит¹⁴², через що царі 27 січня 1688 р. зробили йому зауваження не вживати більше у титулі слова «всія Росії»¹⁴³. Ще у листі до Л. Барановича від 1679 р. Г. Четвертинський зізнався, що митрополит Вінницький, з яким він «ныне с ним в недружбе... меня оговаривает, будто я желаю того чину (бути предстоятелем Київської митрополії. – **Авт.**), от которого я по милости Божии чюждь есмь»¹⁴⁴. Отже, попри це заперечення, все ж, напевне, він давав підстави так думати своєму опоненту, бо ж мав принципову позицію щодо нього – «тако ж и нам не подобает его митрополитом называть»¹⁴⁵. Важливо зазначити, що у лютому 1684 р. до Варшави прибуло козацьке посольство від новообраного правобережного гетьмана Андрія Могили із «Супліками», серед яких на першому місці стояла вимога «дозволити проведення виборів на посаду православного митрополита Київської митрополії»¹⁴⁶. Ян Собеський повідомив їм, що це злободенне питання буде вирішуватися після того, як Київ перейде у руки польської влади, яка активно займається його поверненням на переговорах¹⁴⁷. Г. Четвертинський, знаючи про те, що ця проблема може вирішитися не на його користь, бо король протегує у цьому плані таємному уніату Й. Шумлянському, швидше всього у цьому зв'язку або підтримав запити І. Самойловича, або поспішно реалізував свій план здобуття високої посади. У цьому нічого не вбачаємо поганого. Адже всілякі вибори – це змагання амбіцій, інтелекту, можливостей, засобів. Отець Гедеон не вважав себе між колишніми амбітними військовиками (Й. Шумлянським, І. Винницьким) останнім за статусом, слабшим.

137 Письмо Иосифа Шумлянского, епископа Львовского, патриарху Иоакиму (24 мая 1689 г.) // Архив Юго-Западной России. Часть первая. Т. V. С. 274.

138 1685, января 22. Фрагмент протокола беседы старшего канцеляриста В.Л. Кочубея с дьяками Посольского приказа, касающихся выборов митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Дело № 90. Л. 69–70 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 116].

139 Нетудихаткін І. Князь на митрополитичому престолі: символіка скрижалів з поховання Київського митрополита Гедеона (Святополк-Четвертинського) у Софійському соборі // Православ'я в Україні. Збірник за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції «Українська Церква в історії українського державотворення». К.: Київ. православ. богослов. акад., 2018. С.702.

140 Там само. С. 699.

141 Иванов В. Епископы древней Луцкой епархии. С. 111.

142 Титов Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. К.: Типография университета Св.Владимира, 1905. Т. II. (Киевская митрополия-епархия в XVII–XVIII вв.). С. 284.

143 Там же. С. 285.

144 1679 г., декабрь 6. Письмо епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 154. Ч. 1. Л. 22–23.

145 Там же. Л. 23.

146 Чухліб Т. Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. С. 237.

147 1684 г., марта 13 (и. ст.). Фрагмент послания польского короля Яна III Собеского казначеству правобережья Днепра с отказом на их прошение об организации выборов митрополита Киевского // ВКМРПЦ. №72.

Слід звернути увагу і на те, що «убогий» ієрарх у заповіті, складеному 21 березня 1690 р., показав досить високий рівень свого попереднього достатку. Так, він на ремонт собору Святої Софії залишив 20 тисяч золотих, ще близько 10 тисяч золотих віддав на монастирі, собори, церковним діячам, двоюрідному брату Стефану (1000), «сыновцеви моему» Юрію Четвертинському (500), «сроднице моей инокине панне Серафиме» (500)¹⁴⁸.

Джерела засвідчують, що київська одностайність 1685 р. у питанні обрання митрополита разом з тим проявилася і у чіткому опорі підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Важко сказати, чи ця дія йшла від самого гетьмана І. Самойловича шляхом таємного доручення І. Мазепі, чи це останній з полковниками та церковними ієрархами вирішив поставити на місце багато бажаного союзника за грубе втручання у духовне життя Гетьманщини, намагання у неканонічний спосіб підпорядкувати новообраного митрополита московському патріарху. Опір швидше за все був ініційований Батурином, який у такий спосіб вирішував проблему із вибором митрополита і залишав Київську митрополію у підпорядкуванні Константинопольського патріархату при «давней вольности нашей»¹⁴⁹. І. Самойлович не випадково послав у Київ генерального осавула І. Мазепу. Адже він мав досвід не тільки вправного дипломата, а й красномовного провідника-роз'яснювача гетьманських задумів. Крім того, генеральний осавул знався у настроях церковних ієрархів через свою матір, яка вже тоді була авторитетною ігуменею Вознесенського монастиря. Дружні стосунки у нього були і з Варлаамом Ясинським, за ректорства якого в Києво-Могилянській колегії він деякий час у 1666 р. виконував обов'язки аудитора¹⁵⁰.

Міркування історика Ю. Мулика-Луцика про значні «впливи тих гетьманських делегатів на згаданому соборі, а особливо такого делегата, як Іван Мазепа», справедливі, проте, на його думку, вони «сіма силами змагали до підпорядкування Київської митрополії юрисдикції патріарха Московського»¹⁵¹. Остання теза, як і заувага І. Огієнка про те, що на вибори митрополита «прибули переважно москвофіли»¹⁵² (мається на увазі духовенство. – Авт.), не тільки не підтверджуються джерелами, але й суперечать прийнятим соборним рішенням.

Проведення собору в один день теж засвідчує важливу деталь: на московські пропозиції церковні ієрархи підготували аргументовані відповіді. І. Мазепа, приїхавши на похорон Семена Самойловича, протягом майже десяти днів займався зустрічами із ігуменами київських монастирів, дискутував з ними, переконував та відповідно спрямовував. Церковні діячі детально обговорили з ним чотирнадцять статей, які напередодні «он, околничей и воевода (Л.Неплюев. – Авт.), ему, гетману Ивану Самойловичу, предложил»¹⁵³. В одинадцяти з них в основному були викладені історичні відомості-аргументи щодо спільного минулого, наголошувалося у цьому зв'язку на необхідності церковної єдності після подій 1654 р., коли Військо Запорозьке попросилося під захист Московського царства.

У трьох останніх статтях йшлося про те, що на основі вищезгаданого перед обранням митрополита делегати мають підписати звернення, скріплене печаткою,

148 Тестамент митрополита Гедеона Четвертинского (21 марта 1690 г.) // Евгений (Болховитинов Е.А.). Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярослава надгробия. Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, 1825. С. 116–120.

149 1685, августа 8. Письмо Авраамия, митрополита Белгородского, к патриарху Иоакиму. С. 56.

150 Орновський І. Муза Роксоланська // Дорогого каміння сховище. Антологія української поеми з часів Козацької держави XVII–XVIII століть. К.: Мистецтво, 2017. С. 129.

151 Мулик-Луцик Ю. Нарис історії Української православної церкви. Вінніпег, 1979. Т. II. С. 291.

152 Митрополит Іларіон (Огієнко). Українська церква. Т. 2. С. 224.

153 1685 г., не позднее июня 19. Статьи с обоснованием исторического единства Киевской митрополии и Московского патриархата, врученные окольничим и севским воеводой Л.Р. Неплюевым гетману Ивану Самойловичу. Л.164.

аби новообраний архієрей Київської митрополії мав приймати благословення від московського патріарха¹⁵⁴, а до Константинопольського патріархату царі пошлють відповідну грамоту, «чтоб святейших патриарх ради давнего московских архиереев пастырства к Малой Росии причитания не имел»¹⁵⁵.

Архієреї, які взяли участь у соборі, надіслали гетьману постатейне послання із обґрунтуванням своєї позиції щодо московських пропозицій. Головні тези цього документа засвідчують, що вони готувалися не протягом одного дня, оскільки містили дуже чимало положень, які потребували належного юридичного обґрунтування. У першій статті делегати чітко заявили, що «митрополию Киевскую от святейшаго патриарха Константинопольского отривати и святейшему патриарху Московскому поддавати наш сей собор и не смеет и не может», бо «не все естесмо собрани», важливе зібрання пройшло без багатьох впливових та авторитетних церковних ієрархів¹⁵⁶. У наступній йшлося про те, що таке надважливе питання духовні особи не мають права вирішувати без царської та патріаршої грамот. У третій статті церковне товариство наголосило, що «боимось оторватися от исконного отца своего, патриарха Царегородцкаго, быхмо не подпали клятве»¹⁵⁷ (тобто щоб не бути проклятими. – **Авт.**). Четверта стаття теж висунула серйозний аргумент щодо православних на Правобережжі України: якщо Київська митрополія відійде до Московського патріархату, то польська влада прискорить перехід тамтешніх релігійних громад в унію – мовляв, «о чом вы не маєте ... также отступить и до наших духовных належати?»¹⁵⁸ У посланні до гетьмана дуже багато йдеться про «новації» утвореної Московським собором 1666 – 1667 рр. на Слобожанщині Білгородської єпархії, прихожанами якої стали тисячі біженців, переселенців із Правобережної України¹⁵⁹. Авторів звернення турбувало, що там права українських священиків і протопопів скасовано, їх зобов'язано переписувати парафіян, платити данину, а якщо її не віддають, то «палицею по литкам затинаят»¹⁶⁰. Крім того, на Білгородщині «дьячки, пономари, ктитори подводы отбувають, дань роковую дают архиерею, для чего великое стало в церквах на слуг церковных оскудение», «книги наши киевские скасовано», «церковное пение и служение отменено, а все по московски поставлено»¹⁶¹. Загалом у посланні фігурує аж 18 негативних моментів впливу Московського патріархату на білгородські парафії, що суперечили «всему киевскому нашему праву и обычаю»¹⁶². Такий глибокий аналіз мінусових змін у церковному житті в підвладному Московії регіоні засвідчує, що подібну інформацію навряд чи міг отримати якийсь один рядовий священик, який вирішив поділитися наболілим у Києві. Та й опиратися на думку невдоволеного анонімного скаржника було б небезпечно. Адже якщо той довідався про світський суд над попом у Сумах¹⁶³, то навряд чи міг в деталях все знати, як там справи «в церквах» усієї єпархії, «яко деялось за митрополита Белгородскаго Мисаила»¹⁶⁴.

Делегати збиралися на соборі віддавати голоси за митрополита, а не обговорювати реалії життя Білгородської єпархії. Тому в день обрання не могли ось так спонтанно з подачі якогось ченця чи протопопа включити у лист до гетьмана І. Самойловича аж 18 статей про нищення київських православних вольностей у Білгороді та окрузі. Такий додаток у посланні учасників собору готувався заздалегідь. Це була красномов-

154 Там же. Л.168.

155 Там же. Л.168 об.

156 1685, августа 8. Письмо Авраамия, митрополита Белгородского, к патриарху Иоакиму. С. 56–57.

157 Там же. С.57.

158 Там же.

159 Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Книга 3. С. 58.

160 1685, августа 8. Письмо Авраамия, митрополита Белгородского, к патриарху Иоакиму. С. 59 – 60.

161 Там же. С.61.

162 Там же. С.59.

163 Там же. С. 61.

164 Там же. С. 60.

на демонстрація експансії Московського патріархату зі своїми вимогами, наказами у новоутвореній церковно-адміністративній одиниці. Швидше за все, вищезгадані узагальнення були підготовлені, опрацьовані у Батурині на основі спеціального вивчення-моніторингу ситуації у ближньому до Гетьманщини регіоні. Зважаючи на бажання Москви забрати під своє церковне управління Київську митрополію, у гетьманській резиденції вважали за потрібне запобігти уніфікації з Московією правил життя православних спільнот, виставити свої умови, які б забезпечили надійний автономний уклад релігійних інституцій Гетьманщини. Зазначимо, що для досягнення своєї далекосяжної мети ініціатори-противники саме такого розвитку «єднання»-поглинання сприяли витоку інформації: вона дійшла до Москви для більшої переконливості не від гетьмана, а від білгородського митрополита Авраамія, який отримав «списки с листов, поданных гетману лицами, собравшимися в Киев для избрания митрополита»¹⁶⁵. Тобто Білгород був з таким розрахунком і проінформований, аби тамтешній митрополит відразу поставив до відома патріарха про такі важливі деталі мислення київського духовенства.

І. Самойлович у свою чергу надіслав копії згаданих 18 статей про Білгородську єпархію севському воеводі Л. Неплюєву із красномовною заувагою, «что некоторые духовного чина люди Киевской митрополии неким образом взяли ведомость о некоторых досадах в митрополии Белгородской, пресвитером содевающихся, и, написав то статейками, поднесли нам к ведомости»¹⁶⁶. «Что я читая, не так тому делу верю, яко не верю, чтоб такое имело содеватися Росийския церкви удесем отягчение, – зазначив гетьман. – И не для того к вашей милости о том пишу, дабы имел есмь таковым [аще бы и обретались тамо] поречениям творити обличение, но для того пишу, яко мне, верному, их пресветлого царского величества, подданному, належит»¹⁶⁷. Л. Неплюєв відразу відправив надіслані з Батурина матеріали до Москви.

І. Огієнко помилково вважав, що згаданий вище лист був підготовлений другим собором, який оголосив, ніби перший «був незаконний і не мав права рішати такої великої справи, як передача Української Церкви Москві, бо це діло всієї Церкви»¹⁶⁸. «Так протестувало патріотичне українське духовенство, але воно було вже безсиле, – далі писав він. – Світські люди на чолі з гетьманським осавулом Іваном Мазепою захопили Церкву в свої нечисті руки й всією парою перли її до Москви...»¹⁶⁹ Автор вищезгаданих рядків, не догледівши у цьому важливому листі-джерелі, що йдеться про міркування учасників собору, які зібралися «для избрания митрополита» (!!!), різонув абсолютно безпідставним звинуваченням на адресу одного з головних провідників зібрання. Ніякого другого собору після обрання Г. Четвертинського митрополитом не було. На це звернули увагу свого часу й К. Харлампович¹⁷⁰, Ю. Мулик-Луцик¹⁷¹. А, отже, поява ще 8 липня 1685 р. послання до гетьмана І. Самойловича із радикальними думками духовних осіб була великою заслугою й генерального осавула І. Мазепи. Такий протест з'явився не тому, що він «недопрацював», виконуючи «московські» побажання свого патрона, чи не зміг вжити заходів з полковниками щодо нейтралізації опозиційного задуму, а якраз через одну з головних його ролей у підготовці, формулюванні статей-положень важливого документа. Якби генеральний обозний

165 Там же. С.55.

166 1685 г., июля 22. Письмо гетмана Ивана Самойловича севскому воеводе Л.Р. Неплюеву с сообщением о пересылке статей, в которых часть духовенства Киевской митрополии выражала опасения относительно введения у себя порядков Белгородской митрополии в случае признания верховной власти патриарха Московского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 25 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 134].

167 Там же.

168 Митрополит Іларіон (Огієнко). Приєднання церкви української до московської в 1686 році. Вінніпег: Митрополитальний собор, 1948. С. 50.

169 Там само. С. 52.

170 Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: издание книжного магазина М.Голубева, 1914. Т. I. С. 224.

171 Мулик-Луцик Ю. Нарис історії Української православної церкви. Вінніпег, 1979. Т. II. С. 291.

у цій ситуації діяв проти волі духовних осіб, намагався за будь-яку ціну підписати протилежне послання із проханням прийняти Київську митрополію в Московський патріархат, то це конфронтаційне протистояння певним чином було б відображено у джерелах. Проте вони з цього приводу мовчать. Гетьман І. Самойлович писав, що митрополита обрано «единомысленно и единогласно»¹⁷². Свідок виборів П. Гордон з цього приводу зробив важливе уточнення, що на соборі «архімандрит Печерського монастиря заявив, що таке вилучення із [прав] Константинопольського престолу не повинно обмежувати привілеї отців Печерського монастиря або мати на увазі підпорядкування будь-кому іншому, як було до цього. Цей протест був не тільки зареєстрований, але і підтверджений у приписі цих відкритих виборів, після чого акт про обрання був підписаний та посланий гетьману, а духовенство роз'їхалося по своїх приходах»¹⁷³. Тобто ми бачимо, що учасники собору спокійно прийняли «припис», який і є тим листом до гетьмана з коментарем духовними особами своєї позиції.

Твердження історика Ю. Мулика-Луцика про те, що «київський собор, підпорядкувавши Київську митрополію юрисдикції патріарха Московського, поставив патріарха Константинопольського Якова перед доконаним фактом»¹⁷⁴, не правомірне і помилкове. Бо собор обрав лише митрополита та сформулював свої сумніви щодо передачі Київської митрополії Московському патріархату з багатьох причин.

Усе вищезгадане дуже суперечило тим планам, які виношували у Москві. Так, у наказі государів думному дяку О. Українцеву, який вів переговори з гетьманом у листопаді 1684 р., «великие государи указали ... благословение со всеми духовными Малыя Росии принимать от великого господина святейшаго Иоакима, патриарха Московского и всеа Росии, и о том бы на Киевскую митрополию пастыре он, гетман, и все духовные к великим государем, к их царскому величеству, прислали челобитную»¹⁷⁵. І. Самойлович уже тоді відверто казав московському дипломату, що «иным малороссийским духовным будет то и не любо»¹⁷⁶. Ніяких чолобитних царям з цього приводу ні до собору, ні після від українського духовенства не було!

У Батурині узагальнили міркування учасників собору і виробили у свою чергу статті для подання їх у Москву. Гетьман надіслав до государів посольство у складі ігумена Видубицького монастиря Феодосія Углицького, настоятеля Переяславського монастиря Героніма Дубини, генерального писаря Сави Прокоповича та канцеляриста Луки Петровського¹⁷⁷. Зауважимо, що ця урядово-духовна місія везла у російську столицю не соборні рішення, а узгоджено-опрацьовані у гетьманській столиці формулювання їх головних тез із обережними трактуваннями. Пропозиції Батурина у зв'язку з обранням митрополита були дещо неочікуваними для Москви після попередніх закулісних переговорів гетьмана із російськими урядниками та патріархом.

По-перше, в Україні ввічливо дякували государям та патріарху Іоакиму, що вони «изволили положить у себя, чтоб митрополия Киевская первоначальная первая была меж митрополиями российскими»¹⁷⁸. Тобто у цій статті стверджувалося, що ініціатива про підпорядкування митрополії йшла не від Києва, а від «турботливого» московського бажання, якому в Гетьманщині не могли перечити, оскільки царські рішення

172 1685, июля 20. Письмо гетмана Самойловича к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу по поводу собора, бывшего в Киеве для избрания митрополита. С. 66.

173 Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 73.

174 Мулик-Луцик Ю. Нарис історії Української православної церкви. С.294.

175 1684 г., октября 31. Статья 9 наказа Е.И. Украинцеву относительно избрания Киевского митрополита // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 1. Л. 69 [Опубликовано: ВКМРПЦ. №79].

176 1684 г., ноября 15. Фрагмент статейного списка Е.И. Украинцева с описанием переговоров с гетманом Иваном Самойловичем относительно избрания Киевского митрополита и его перехода под верховное послушание Московского патриарха // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1684 г. № 36. Ч. 1. Л. 179 [Опубликовано: ВКМРПЦ. №83].

177 1685, июля 20. Письмо гетмана Самойловича к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу по поводу собора, бывшего в Киеве для избрания митрополита. С. 66–67.

178 1685, июля 20. Инструкция, данная гетманом Самойловичем войсковому писарю Саве Прокоповичу, посланному в Москву вместе с депутатами от собора, бывшего в Киеве для избрания митрополита // АЮЗР. Часть первая. Т.V. С.73.

підлеглі не могли оскаржувати, а лише підтримувати і схвалювати. Щоправда, при одній умові – щоб Київська митрополія усе ж була першою між інших.

По-друге, царів і патріарха, зважаючи на їхнє бажання, просили послати у Стамбул посланців, аби вони попросили константинопольського патріарха уступити Київську митрополію¹⁷⁹.

По-третє, київський митрополит мав називатися також «екзархом святейшого Константинопольського престолу»¹⁸⁰.

По-четверте, суди київського митрополита «были крепки, и чтоб от тех судов никто в царствующий град Москву не бегал с челобитными»¹⁸¹.

У Батурині також хотіли, аби у Києво-Печерській лаврі та інших місцях друкувалися книги, не було заборонено «учение свободных наук греческим и латинским языкам»¹⁸². У посланні до царів ішлося і про питання підпорядкування митрополії сіл, монастирів тощо.

У вересні 1685 р. від імені государів церковним ієрархам і гетьману була послана грамота, в якій гарантувалося збереження «прав и вольностей обыкных»¹⁸³. Водночас царі не згодилися з пропозицією, аби митрополит називався екзархом константинопольського патріарха, бо це, як вважали вони, «неприлично, для того, что безопасный град Киев и весь малороссийский народ, как духовный, так и мирской, обретается под нашею великих государей нашего царского величества высокодержавною рукою»¹⁸⁴.

Незважаючи на такий активний обмін ідеями про майбутнє Київської митрополії між Батурином та Москвою, усі учасники «духовного злиття» чудово розуміли, що, попри їхні певні бажання чи небажання, останнє слово у вирішенні цієї проблеми буде за константинопольським патріархом. Думаємо, що І. Самойлович та І. Мазепа, знаючи залежність рішень останнього від османської влади (за непослух деяким патріархам стинали голови¹⁸⁵), розраховували на відмову. У такому разі Гетьманщина залишалася б теж у вигазі: нарешті мала б свого митрополита, а Київська митрополія залишалася б незалежною від Москви. Гетьман добре знав, яку роль може принести «злиття» з Московським патріархатом на прикладі дій місцєблюстителів Київської митрополії М. Филімоновича¹⁸⁶, протопопа С. Адамовича¹⁸⁷, які фактично були церковними наглядачами-шпигунами над володарями булави. Тому такий його хитрий хід не слід відкидати.

У гетьманській столиці 5 грудня 1685 р. посланця в Константинополь Нікиту Алексеєва прийняли з прохолодою, «против грамоты великих государей мне от него, гетмана, отповеди никакой не было»¹⁸⁸. Незважаючи на государів «приказ ... ехать спешно», володар булави передав через батуринського сотника, «чтоб я к нему, гетману, бес присылки ево не ходил»¹⁸⁹. Посланець жив «с людишки в Батурине все на своих

179 Там же.

180 Там же.

181 Там же. С.74.

182 1685, июля 20. Письмо гетмана Самойловича к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу по поводу собора, бывшего в Киеве для избрания митрополита. С. 69.

183 1685, сентябрь. Грамота великих государей Иоанна и Петра Алексеевичей и царевны Софьи Алексеевны, посланная в Малую Россию // митрополита // АЮЗР. Часть первая. Т.V. С. 99.

184 Там же. С.100.

185 Яфарова М.Р. Посольство Прокофия Возницына и вопрос о Киевской митрополии // Церковь и время. Научно-богословский и церковно-общественный журнал. 2018. № 2 (83). С. 92.

186 Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филімонович. С. 96–98.

187 Тарасов С.В. До питання про роль, зіграну українським духовенством в подіях Руїни. Дослідження проблеми в російській дореволюційній історіографії // Гілея: науковий вісник. 2014. Випуск 81. С. 174–176.

188 1685 г., декабря 12. Письмо подьячего Посольского приказа Никиты Алексеєва боярину князю В.В. Голицыну с сообщением о своём прибытии в Батурин и встрече с гетманом Иваном Самойловичем // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 25. Л. 409 об. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 199].

189 Там же.

харчах»¹⁹⁰ з 5 по 30 грудня¹⁹¹. На шостий день перебування Н. Алексеєва у Батурині до нього завітав генеральний осавул: «Да он же, государь, Мазепа, мне говорил, что в грамоте, де, великих государей, какова со мною послана к Костянтинопольскому патриарху, написано, что за великим бусурманским гонением и насилowaniem, и за военными случаи поставление и благословение принимать от него, патриарха, невозможно, и то, де, слово, что не велено, за бусурманским гонением есть непристойное, потому что, когда с везирского веления мне ехать будет к патриарху, и патриарху, де, тое грамоту как везирию показать, а везирь, де, будет ево спрашивать, о чем я к нему приезжал, и я, государь, ему, Мазепе, говорил, что мне великих государей в наказе написано, проситца у везиря к патриарху для благословения, что единые веры и для некоторых церковных нужд, а про грамоту объявлять мне везирию не наказано»¹⁹². Скарга Н. Алексеєва свідчить про негативне ставлення гетьманської верхівки до посланця, який їхав просити від імені царів уступити Московському патріархату Київську митрополію. У Батурині, ознайомившись із привезеним списком царської грамоти до константинопольського патріарха, були засмучені ігноруванням Москвою їхнього повторного прохання від 11 жовтня 1685 р. про те, аби митрополит київський ще називався екзархом константинопольського патріарха¹⁹³. Про це наполягали дві делегації батуринських посланців у липні та жовтні 1685 р.¹⁹⁴, під час зустрічі 30 жовтня К. Голуба, В. Кочубея, Г. Четвертинського з В. Голиціним¹⁹⁵. Новообраний митрополит повідомив останньому, що «как то экзаршество у него будет, то все епархии, в Полской державе обретающиеся, в которых ныне ни единого архиерея благочестиваго нет, а имянно Галицкая, Премышльская, Львовская, Могилевская, при которых многое неисчетное множество благочестивых есть, благословение принимать будут от Киевскаго митрополита и, архиереов себе избрав, для поставления в Киев присылать станут»¹⁹⁶.

Затримавши під різними приводами на 25 днів посольство Н. Алексеєва у Батурині, І. Самойлович продемонстрував свою «немилость, что против его (посла. – Авт.) братья подвод дать не велел»¹⁹⁷ з Переволочни. «И гетман говорил, – звітував посланець своєму керівництву, – дано, де, ему, Никите, их великих государей жалованья, мочно ему купить или нанять подводы». З російським дипломатом з цього приводу зустрівся генеральний осавул І. Мазепа, який повідомив, «что в канцелярии, де, в писмах не сыскали, что даваны подводы подьячим до границы турской, и ныне, де, ему, Никите, подвод не будет»¹⁹⁸.

Проте, якщо І. Самойлович та І. Мазепа й мали таємні плани-сподівання щодо ігнорування константинопольським патріархом і владою Османської імперії прохання

190 Там же. Л. 411.

191 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеєва о его миссии в Османскую империю // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 26. Л. 9 об. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 223].

192 1685 г., декабря 12. Письмо подьячего Посольского приказа Никиты Алексеєва боярину князю В.В. Голицыну с сообщением о своём прибытии в Батурин и встрече с гетманом Иваном Самойловичем. Л. 410 – 410 об.

193 1685 г., октября 11. Инструкция гетмана Ивана Самойловича посланцам в Москву К.И. Голубу и В.Л. Кочубею относительно прав и привилегий духовенства Киевской митрополии и митрополита Киевского Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 102–103 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 152].

194 ВКМРПЦ. № 157.

195 ВКМРПЦ. № 158.

196 1685 г., октября 30. Протокол переговоров гетманских посланцев К.И. Голуба и В.Л. Кочубея, а также владыки Гедеона Святополк-Четвертинского, избранного митрополитом Киевским, с боярином князем В.В. Голицыным по вопросу о сохранении прав и привилегий Киевской митрополии, в том числе о статусе митрополита как экзарха патриарха Константинопольского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 126 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 158].

197 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеєва о его миссии в Османскую империю // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 26. Л. 10 об.

198 Там же. Л. 11.

Москви, то вони були зруйновані російською дипломатією, хитрощами царського двору, маніпуляціями патріарха Іоакима, вигідними інтерпретаціями-перекладами текстів рішень, прийнятих у Константинополі.

Статейний список піддячого Нікити Алексеєва за результатами його дипломатичної місії є важливим джерелом про подробиці того, як велися переговори з цього приводу в Туреччині. Водночас не слід забувати про особливості цього внутрішнього документа насамперед для В. Голіцина та царів. Дипломат не тільки ретельно фіксував хід поїздки і переговорів, але й старався показати, що, незважаючи на великі труднощі та значні витрати, він, посланець государів, діяв якнайкращим чином, навіть блискуче, а тому заслуговує на пристойну винагороду.

Ще у Батурині він казав І. Мазепі, що, ідучи у Константинополь, не мав наказу, щоб під час спілкування з великим візиром ставити останнього до відома про прохання государів до патріарха перепідпорядкувати Київську митрополію Московському патріарху¹⁹⁹. Дипломат мав просити лише дозволу на зустріч з духовним лідером Константинопольського патріархату для благословення «и для некоторых церковных нужд».

Зі статейного списку дізнаємося, що 4 квітня Н. Алексеєв був на аудієнції із султаном і подав йому царську грамоту²⁰⁰. 8 квітня відбулася зустріч московського посла із великим візиром Сари Сулейман-пашою. Дипломат досить детально оповів йому про зміст прохань-статей государів: про відміну деяких мит, заснування слобід волозьким господарем на Правобережжі, право козакам вільно ходити по сіль, заготовляти деревину, займатися риболовлею у порубіжжі тощо²⁰¹. Розглянувши їх, головний турецький урядовець «те все статьи, которые писаны царского величества в грамоте, [...] он, везирь, донесет и в том деле радеть будет, как бы с царским величеством и крепчае дружбу учинить»²⁰². Як бачимо, важлива тема переходу Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату не розглядалася у переліку головних питань переговорів.

Далі у статейному списку читаємо: «А нене он, везирь, объявил ему, Никите, что Костянтинополский патриарх в Андриянополе, и он бы, везирь, повелел тому патриарху царского величества грамоту у него, Никиты, принять, и чево великие государи наши, их царское величество, изволяют, то б он, патриарх, учинил по воли царского величества, а изволение царского величества то, чтоб он, святейший Костянтинополский патриарх, отпустителное свое благословение подал о Киевской митрополии, чтоб той митрополии вечно быть под благословением святейшаго Московского патриарха, понеж оной митрополии в постановлении ея чинитца великая трудность дальняго ради от него, патриарха, в пути разстояния. И везирь говорил, призовет, де, он патриарха к себе и прикажет ему, что царскому величеству надобно, то бы он учинил по воле их царского величества и о всем писал»²⁰³.

Як на нашу думку, у згаданих рядках присутнє явне самовихваляння піддячого, який так просто змалював вирішення «другорядного питання» для великого візира, але основного для Москви. Головний турецький урядовець не задав з цього приводу жодного запитання, ні в чому не засумнівався! У той же час автор статейного списку розмову від 20 березня 1686 р. про Київську митрополію з єрусалимським патріархом Досифеєм виклав аж на 8 аркушах²⁰⁴. Найпевніше під завісу переговорів Н. Алексеєв попросив у великого візира отримати благословення у константинопольського патріарха та передати останньому царську грамоту (не деталізуючи її зміст). Сари Сулейман-паша, який був призначений великим візиром 18 листопада 1685 р. і як

199 1685 г., декабря 12. Письмо подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева боярину князю В.В. Голицыну с сообщением о своём прибытии в Батуриин и встрече с гетманом Иваном Самойловичем . Л. 410 – 410 об.

200 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 26. Л. 69.

201 Там же. Л. 73–77 об.

202 Там же. Л. 77 об.

203 Там же. Л. 78 об. – 79 об.

204 Там же. Л. 53–61.

головнокомандуючий готувався до війни проти Австрійської імперії, очевидно, не мав наміру детальніше занурюватися у тонкощі релігійного життя Московії. Царська грамота з проханнями до патріарха не викликала у нього жодного інтересу. «И везирь, де, ему поволит у него, Никиты, царского величества грамоту принять и к ним, великим государем, против их, царского величества, прошения исполнить, и писать», – так переказав 11 квітня слова константинопольського патріарха Діонісія голова московської місії до османів.

Посольський приказ хитро «навантажив» турецьку владу стількома питаннями, що головне, яке мала вирішити московська дипломатія, не викликала у Стамбулі жодних підозр. Так, ще на першій зустрічі посланець Москви просив, аби «велел бы он, везирь, построить в Царегороде церков Иоанна Предотечи, которая церков от пожара развалилась»²⁰⁵, дати «добро» ктиторам на її відбудову. Цю дозвільну проблему згодом залагодив на найвищому рівні лише султан²⁰⁶. Також друга за впливом людина в Османській імперії у ході переговорів та поза ними займалася пошуком бранців для обміну (у результаті цього разом з послом поверталось 322 українці²⁰⁷ та близько 30 росіян²⁰⁸).

2 травня знову відбулася зустріч Сари Сулейман-паши з Н. Алексеєвим та І. Лисицею. Великий візир проінформував про укази османської влади щодо головних московських прохань, підготовку грамоти турецького султана для царів. «А потом гетманской посланной говорил о пасеках, чтоб волно было их людем въезжать за Днепр в пасеки, и татаром бы заказать, чтоб никакова зла их людем не чинили, и в тех пасеках татарове людей не брали, – читаємо у статейному списку. – И везирь говорил, что о том о всем будет написано в листу ево к гетману, такъж и татаром будет наказано, чтоб тово чинить престали, и указ послан будет жестокой. Никита говорил везирию, чтоб поволено было Костянтинополскому патриарху Деонисею к великим государем, къ их царскому величеству, против их, царского величества, грамоты писать. И везирь говорил, что он патриарху сам приказывал, чтоб он учинил все по воле великих государей, и о том ему запрещенія от него никакова нет»²⁰⁹.

Отже, зі звіту Н. Алексеєва випливає, що питання передачі Київської митрополії начебто вирішувалося після «пасічного». А це означає одне: великий візир, вирішуючи більше десяти наболілих міждержавних прикордонних проблем між Стамбулом та Московією, через свою зайнятість та завантаженість не бачив сенсу ще занурюватися у «дрібніші» церковні справи, а тому дав просто дозвіл (!) «своєму» щойно поставленому патріарху відповісти царям, не заглиблюючись у зміст їхнього звернення.

Версію впливу²¹⁰ османської верхівки на перепідпорядкування Київської митрополії спростовують турецькі джерела. Московське посольство на чолі з Н. Алексеєвим за участі значного військового товариша І. Лисиці, за документами Османської імперії та літописними повідомленнями, порушувало у переговорах з владцями проблему звільнення українських та російських бранців, питання риболовлі, добування солі²¹¹, але аж ніяк не дбало про вирішення важливої церковної проблеми: «Шикает дефтери 1097–1098 рр.», фрагменти «Історії Силагдара» та італомовного «Звіту з Константинополя»²¹² нічого не інформують про це. Сам экс-патріарх Діонісій у листі

205 Там же. Л. 126.

206 Там же.

207 Там же. Л.159.

208 Там же. Л.157–159.

209 Там же. Л. 111– 112.

210 Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // АЮЗР. Часть I. Т. V. К., 1872. С. 141–144; Митрополит Лларіон (Огієнко). Приєднання церкви української до московської в 1686 році. Вінніпег: Митрополитальний собор, 1948. С. 60–61.

211 Кул О., Кулчинський О. Підпорядкування Київської митрополії Москві: загадки московського посольства до Туреччини 1686 р. у світлі османських джерел // Український історичний журнал. 2016. №6. С.117.

212 Там само. С. 122.

до патріарха Іоакима повідомляв, що коли про зміст грамот його опоненти доповіли «к начальникам царским, и нас изгнаша от престола вселенского»²¹³.

Статейний список Н. Алексеєва повідомляє, що 1 червня 1686 р. під час зустрічі з константинопольським патріархом соборні «грамоты белые Никите и гетманскому посланному чли»²¹⁴. Згідно із інструкцією, отриманою у Москві, голова дипломатичної місії мав віддати патріарху винагороду від царів на загальну суму в 1000 рублів лише у разі позитивного вирішення їхнього прохання [«А буде святейший патріарх великих государей по грамоте на Киевскую митрополию отпустительной грамоты не даст, и Миките посланных золотых и соболей святейшему патріарху не подносит, а дать ему из них милостыни дватцать золотых червонных да десять пар соболей из сорока двусотрублевого, а достольные золотые и соболи привести к Москве»²¹⁵]. Оскільки піддядчий нічого з собою не приніс, «архидиакон ево (патріарха. – Авт.) и говорил Никите по патриаршу приказу, чтоб он, Никита, великих государей жалованье прислал к патриарху тайно сево дни или завтра»²¹⁶.

Передача обіцяного частково відбулася через день: «Июня в 3 день послал Никита с толмачем Аврамом и греченином киевским жителем Степаном да с подьячим, с Никитою Трусовым, три сорока соболей съ ярлыками. И святейший патріарх те соболи у толмача Аврама принял сам»²¹⁷.

Проте 4 червня, коли Н. Алексеєв з'явився знову у палатах патріарха Діонісія, той повідомив, що грамоти та листи до царів та гетьмана разом віддасть 5 червня. Посланець при цьому «поднес милостыни двесте золотых червонных»²¹⁸.

Хоча «отпустительные грамоты готовы»²¹⁹, їх не вручили того дня піддядчому та гетьманському посланцю. Автор статейного списку не деталізує причин чотириденної затримки з отриманням головного документа, зі змістом якого він був ознайомлений ще 1 червня. Однак з наказів йому в Москві відомо про наступне: «И домогатись ему отпустительной грамоты всякими мерами накрепко, чтоб была отпустительная патриарша грамота на все статьи, что к патриарху великих государей в грамоте писано»²²⁰. Правдоподібно, московський дипломат та патріарх ще торгувалися про головні формулювання синодального рішення, їх редагування. Не випадково двом писарям Константинопольського патріархату, «которые писали листы золотом и чернилы», вручено «по меху белью хрептовому ценою по 4 рубли мех да по золотому»²²¹. Отримали фінансову винагороду архидиакон, дяк і келейник патріарха²²². Духовний зверхник Константинопольського патріархату вручив посланцям Москви та Батурина пакет грамот і листів лише 5 червня²²³. Важливо зазначити, що оригінали їх утрачені, проте збереглися частково копії та переклади.

213 Письмо Дионисия, бывшего патриарха константинопольского Иоакиму, патриарху московскому (1688) // АЮЗР. Часть I. Т. V. К., 1872. С. 191.

214 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 132.

215 1685 г., ноября 19. Наказная память подьячему Посольского приказа Никите Алексееву о ведении переговоров с властями Османской империи по вопросу об улучшении двусторонних отношений, а также с патриархами Константинопольским и Иерусалимским о подчинении Киевской митрополии власти патриарха Московского // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 25. Л. 383 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 196].

216 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 132 об. – 133.

217 Там же. Л. 133–133 об.

218 Там же. Л. 135.

219 Там же. Л. 133 об. 134.

220 1685 г., ноября 19. Наказная память подьячему Посольского приказа Никите Алексееву о ведении переговоров с властями Османской империи по вопросу об улучшении двусторонних отношений, а также с патриархами Константинопольским и Иерусалимским о подчинении Киевской митрополии власти патриарха. Л. 382 об.

221 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 177 об.

222 Там же.

223 Там же. Л. 137 об. – 145.

Звертаємо увагу на деякі суперечності, виявлені у цих джерелах. Так, у статейному списку Н. Алексєєв повідомляв, що 8 червня він відплив з Константинополя до Очакова²²⁴, а в той же час дозвільні грамоти патріарха Діонісія московському патріарху Іоакиму²²⁵, гетьману І. Самойловичу з духовенством²²⁶, митрополиту Г. Четвертинському²²⁷, постанова синоду константинопольського патріарха²²⁸ та «соборна грамота»²²⁹ були підписані лише 9 червня. Допускаємо, що посланець помилився у датуванні свого від'їзду. Однак, швидше за все, така розбіжність між часом отримання грамот 5 червня (за статейним списком) і підписанням важливих документів 9 червня не випадкова. Протягом чотирьох днів після урочистої церемонії вручення листів та рішення синоду московський посланець явно змусив константинопольського патріарха знову вносити певні корективи у написані тексти. Діонісії змушений був піти на це, оскільки просив царів та гетьмана фінансово підтримати Константинопольський патріархат, а у листі від 7 червня до князя В. Голіцина звертався з проханням, аби він допоміг повернути борги греків-кушців²³⁰. Останнє звернення засвідчує, що Н. Алексєєв після 5 червня ще зустрічався з патріархом.

Є питання й щодо проведення собору Константинопольського патріархату. Станом на 21 травня, як повідомляв патріарх Діонісій московському посланцю, «он по грамоте великих государей соберет митрополитов и архиепископов, и епископов на собор»²³¹. Уже станом на 1 червня про це зібрання зазначалося як про проведене. Головне синодальне рішення підписали аж 20 митрополитів²³². У цьому зв'язку виникають закономірні сумніви, що в реаліях Османської імперії ці владика так оперативного з'їхалися на собор, тим паче одностайно підтримали свого духовного лідера. За джерелами С. Терновського, опозиційні до патріарха архієреї, скориставшись невдоволенням влади²³³, «у тому ж 1686 р., через два місяці після вступу на патріаршу кафедру»²³⁴, скинули його з патріаршества. Якщо взяти до уваги, що Діонісій зайняв найвищу духовну посаду в Константинопольському патріархаті 7 квітня²³⁵, то правдоподібно десь після 9 червня він її позбувся. А це говорить про те, що на травневому соборі Константинопольського патріархату доленосні рішення приймало обмежене коло ієрархів, явна меншість. Патріарх Діонісій сподівався, що інших архієреїв, які прийдуть пізніше, поставлять до відома, і вони погодяться з прийнятими рішеннями, тим паче, що він звернувся до царів з проханням віддячити усім «підписантам». Проте більшість митрополитів відправила його у відставку і таким чином засвідчила: дії меншості щодо Київської митрополії не мають сили, бо прийняті без врахування їхнього голосу, дотримання відповідної процедури голосування.

Далі маємо ще одну велику суперечність. Так, синодальне рішення нібито підписував іраклійський митрополит Герман, а вже у дозвільній грамоті московському патріарху фігурує іраклійський митрополит Варфоломій. Так само халкидонський

224 Там же. Л.159 об.

225 ВКМРПЦ. № 215

226 Там же. №216

227 Там же. №217.

228 Там же. №218.

229 Там же. №219.

230 1686 г., июня 7. Письмо патриарха Константинопольского Дионисия IV боярину князю В.В. Голицыну с просьбой помочь с возвратом кредитов, выданных родственниками патриарха недобросовестным купцам, укравшимся затем в России // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 25. Л. 485 об.–487 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 220].

231 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 130.

232 ВКМРПЦ. № 218.

233 Турецькі очільники у середині червня дізналися про підписання між Річчю Посполитою та Московією Вічного миру. У цьому зв'язку посольство з Москви Н. Алексєєва в Очакові було взято під арешт (дипломати перебували під караулом з 23 червня по 17 вересня).

234 Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. С. 146.

235 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 88.

митрополит у першому випадку названий Захарієм, а у листі до царів Михаїлом. У різних документах, привезених Н. Алексєєвим з Константинополя, як зазначають російські дослідники цих джерел, серед підписантів-митрополитів «10 імен ... майже ніяк не корелюють одне з одним»²³⁶. На їхню думку, це не помилка перекладачів: «логічно припустити, що підписи, які завершували переклади достовірних документів, частково були «поставлені» уже в Москві в Посольському приказі», при цьому «тексти підписів не узгодили між собою»²³⁷. У такий спішний спосіб, враховуючи критичні настрої, сумніви, перестороги Батурина, «царський уряд хотів представити процес переходу Київської митрополії під владу московського патріарха на її ж території як завершений з великим успіхом і при повній згоді константинопольського та єрусалимського патріархів»²³⁸.

Зрозуміло, що у цьому зв'язку зникнення оригіналів теж, мабуть, було не випадковим. Якщо у Москві для переконливості у тексти-переклади важливих документів «додали» підписи митрополитів, то з таким же успіхом могли і фальсифікувати окремі місця грамот на свою користь.

У перекладених листах-зверненнях і роз'ясненнях формулювання багатозначні, розпливчаті, які можна трактувати дозвіл на хіротонію адресатам однозначно на свою користь, як передачу Київської митрополії.

Як тепер з'ясовано на основі детального вивчення та аналізу джерел, синод Константинопольського патріархату, розглянувши у 1686 р. звернення з Москви, не уступив Московському патріархату Київську митрополію, а лише надав «дозвіл здійснювати хіротонію митрополита»²³⁹. У грамоті з цього приводу зазначається: «давати волю блаженнейшему патриарху Московскому хиротонисати митрополита Киевского, егда пребывает лишена истиннаго архиерея митрополия сия, или ради благословныя вины отложен будет архиерательствующий, его же убо изберут иже во епархии сей подлежащи епископи, архимандриты, игумени священных монастырей и прочии, яко же обыкло»²⁴⁰. Київський митрополит мав у богослужінні згадувати «в перших шановане ім'я Вселенського Патріарха, який є джерелом і початком, що височить скрізь над усіма парафіями та єпархіями, а потому – патріарха Московського, як свого старця»²⁴¹. Російський історик В. Ченцова звернула увагу на тенденційний переклад у Посольському приказі цього місця. «Ім'я вселенського патріарха поминається «в первых», оскільки він є «источником и началом», и ему «подлежат всюду все приходы и епархии», – зазначила вона. – У російському перекладі цей пасаж перетворився у доволі невизначене «и предвосходящу всех иже повсюду при селении и епархии...», що не зовсім, як видається, відповідає змісту грецького оригіналу, який вказує на збереження на всій території митрополії духовної влади того, хто є «началом»²⁴².

У синодальній грамоті наголошується, що «да святейшая епархия Киевская будет подлежащая ко святейшему патриаршескому престолу великого и богоспасаемого града Москвы, се есть хиротонисатися митрополиту Киевскому в ней, егда приключится

236 ВКМРПЦ. № 214 (Примечания). С.720.

237 Там же.

238 Там же. С.721.

239 Ветошников К., Деркач Т. «Передача» Київської митрополії Московському патріархату у 1686 році. К.: Видавничий дім журналу «Пам'ятки України», 2018. С. 19.

240 Перевод грамоты константинопольского патриарха Дионисия и синода о передаче московскому патриарху права рукоположения киевского митрополита, сделанный в Посольском приказе с подлинника / Ченцова В.Г. Синодальное решение 1686 г. о Киевской митрополии // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2017. № 2 (68). С. 103.

241 Дійсна копія Патріаршої і синодальної грамоти, даної блаженнішому Патріарху Московському, так званої грамоти «видання», про те, щоби Київській митрополії бути підлеглою його патріаршому престолу і ним висвячувався обраний Київський митрополит (9 червня 1686 р.) / Публікація А. Целікас, переклад з грецької Л. Звонської //Cerkvarium. URL: (дата звернення 06. 10. 2019).

242 Ченцова В.Г. Синодальное решение 1686 г. о Киевской митрополии // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2017. № 2 (68). С. 97.

нужда (підкреслення наше. – Авт.), от блаженнейшаго патриарха Московского»²⁴³. Тобто право на хіротонію передавалося не на постійній основі, а на часи, коли її не можна було здійснити в Константинополі з певних причин. «И для ежедневно приключающихся меж двух величайших царствий брани, – уточнювала константинопольська постанова, – егда нужда будет, и прилучится хиротония митрополиту Киевскому, невозможну сему делу сущу от Вселенского престола исправлятися предреченной хиротонии, и сице архиерателскаго предстателства лишатися, покорство сей митрополии Киевской подложися под святейший Московский патриаршеский престол»²⁴⁴.

У листі до царів так роз'яснюється суть соборних рішень, які «внесені до книги Великої Христової Церкви»: «...Блаженніший патриарх Московський і всієї Русі, кир Іоаким, у Святому Дусі улюблений і жаданий брат, і співслужитель нашої мірності має за дозволом (підкреслення наше. – Авт.) висвячувати Київського митрополита, за церковним уставом, якщо його оберуть підлегли у цій єпархії, згідно з виданою грамотою для підлеглих Київської єпархії. Тобто, коли постане потреба обирати особу майбутнього митрополита Київського, то вони мають дозвіл обирати того, кого захочуть, і так само наступні за ним патриархи, а ця Київська митрополія нехай буде підлеглою Святішому патриаршому Московському престолу, а її архієреї, нинішній і майбутні, визнають як старця і старшого тогочасного патриарха Московського як такі, що ним висвячені, з єдиним застереженням, а саме: коли митрополит Київський буде здійснювати безкровну і Божественну літургію в цій єпархії, то нехай згадує серед перших шановане ім'я всесвятішого Вселенського патриарха, як такого, від якого блага на всі кінці вселенної поширюються і який є джерелом усього, і який через вказані причини виявив поблажливість, і поклав на патриарха Московського підлеглисть цієї [митрополії], а вже потім [слід згадувати] патриарха Московського»²⁴⁵.

Екс-патриарх Діонісій пізніше у листі до патриарха Іоакима докоряв йому за невдячність, що послали йому грамоти – «да рукополагайте митрополита киевского, и он да будет под началом и господством патриаршескаго престола московскаго»²⁴⁶, а у відповідь – мовчання. При цьому у згаданій заувазі архієрея важливо те, що він не пише про передачу Київської митрополії.

У Константинополі найвищі церковні архієреї дали «Грамоту видання» висвячувати київського митрополита, і саме у такий спосіб «найсвятіша Київська єпархія стала підлеглою найсвятішому патриаршому престолу великого і богоспасенного міста Москви»²⁴⁷. Водночас при цьому, як зазначає доктор богослов'я Університету Арістотеля в Салоніках (Греція), доктор історії (Практична школа вищих досліджень, Сорбонна, Париж) К. Ветошніков, не відбулося передачі канонічної території Константинопольського патриархату²⁴⁸. Київська кафедра, за висловлюванням богослова, архієпископа Тельміського Іова (Гечи) (Женева, Швейцарія), була передана «в тимчасову опіку (адміністрацію) московських патриархів»²⁴⁹.

243 1686 г., июнь. Постановление синода Константинопольского патриархата // РГАДА. Ф. 52. Оп. 1. 1687 г. № 3. Л. 29 – 30 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 218].

244 1686 г., июнь. Постановление синода Константинопольского патриархата о порядке избрания митрополита Киевского с его последующей хиротонией патриархом Московским [Грамота, позволяющая гетману и всем чинам духовным и мирским избрати Киевского митрополита и посылати к Москве хиротонисатися] // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 162. Л. 81–82 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 219].

245 Патриарший лист до царів Росії (9 травня 1686 р.) / Публікація А. Целікас, переклад з грецької Л. Звонської // (дата звернення 06.10.2019).

246 Письмо Дионисия, бывшего патриарха константинопольского Иоакиму, патриарху московскому (1688) // АЮЗР. Часть I. Т. V. К., 1872. С. 191.

247 Дійсна копія Патриаршої і синодальної грамоти, даної блаженнішому Патриарху Московському, так званої грамоти «видання», про те, щоби Київській митрополії бути підлеглою його патриаршому престолу і ним висвячувався обраний Київський митрополит (9 червня 1686 р.) / Публікація А. Целікас, переклад з грецької Л. Звонської // *Cerkvarium*. URL: (дата звернення 06.10.2019).

248 Ветошніков К. Відносини Константинопольського Патриархату з Церквою України. Стислий історичний огляд // *Cerkvarium*. URL: (дата звернення 06.10.2019).

249 Архієпископ Тельміський Іов (Геча). Україна і Вселенський патриархат між IX–X та XX–XXI століттями. К.: Видавничий дім журналу «Пам'ятки України», 2018. С. 22.

Російський церковний історик В. Лур'є на основі цих та інших документів дійшов висновку, що «немовби маюче місце у 1686 р. перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархату є історичним міфом»²⁵⁰. «Захоплення Київської кафедри, – зазначив релігієзнавець, – завершилося без всякого озирання на Константинополь, без якихось-небудь посилай на Собор 1686 року та інші документи, пов'язані з місією Алексеєва та Лисиці»²⁵¹.

«В останньому акті трагедії Української Церкви сильно завинив Іван Мазепа, будучий гетьман України: його підпис під незаконним обранням на Київського митрополита московського кандидата єпископа Гедеона Четвертинського стоїть між першими... – так підсумував події 1685 – 1686 рр. І. Огієнко. – Іван Мазепа сильно вислужився Москві, і щоб її задобрити, легко зробив як гетьманський представник незаконні вибори, і тим передав Українську Церкву Москві»²⁵². З цими міркуваннями важко погодитися: джерела не дають підстав говорити про «незаконність обрання», про те, що генеральний осавул був провідником царської волі у питанні підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Навпаки, 8 липня 1685 р. були прийняті соборні рішення церковних ієрархів про дотримання канонічних процедур у відносинах з Константинопольським патріархатом. Сам Г. Четвертинський, уже обраний церковно-світським зібранням митрополитом, наполягав у Москві, аби його називали екзархом константинопольського патріарха²⁵³. Подальші дії щодо перепідпорядкування Київської митрополії мало залежали від українського духовного кліру, І. Мазепи та І. Самойловича. Це був запрограмований імперський процес поглинання автономних утворень, інституцій для зручнішого керування, уніфікації всього і вся. Московія для вирішення цієї проблеми не шкодувала ні грошей, ні війська.

Позитиви союзницької співпраці 1654 р., обрання митрополита 1685 р. були протягом десятиліть розчавлені загальним курсом на обмеження автономного устрою Гетьманщини, зневаження її національно-церковної самотності. Москві не потрібні були підлегли із особливим статусом.

References

Akty, otnosiashchiesia k ystoriy Yuzhnoy I Zapadnoy Rossyy, sobrannye u yzdannye arkheohrafycheskoi kommysseyeu. (1863). T. IV. Sankt-Peterburh, Rossyia: Typohrafiya P. Kulysha, s. 264.

Arkhyv Yuho-Zapadnoy Rossyy, yzdavaemyi vremennoi kommysseyeu dlia razbora drevnykh aktov, vysochaishe uchrezhdennoi pry kyevskom, podolskom u volynskom heneral-hubernatore (1904). Chast pervaiia. T.V, X. Kyev, Ukraine: Typohrafiya unyversyteta sv. Vladymyra.

Almazov A. S. (2019). Vystuplenye streltsov v Nezhyne v 1682 h. Kliuchevskyye chteniya–2018. Hrazhdanskaia voina u hrazhdanskyy myr v ystorycheskoi sudbe Rossyy. Sbornyk. Moskva, Rossyia: Sputnik, s. 125.

Almazov A. S. (2010). Rol ukraynskoho hetmana Yvana Samoilyovycha v ob'edynenyy Kyevskoi mytropolyy s Russkoi Pravoslavnoi Tserkoviu v 1680-e hody. Vestnyk Cheliabynskoho hosudarstvennoho unyversyteta. Seryia "Ystoriya", vyp. 39, № 10, s. 136–140;

Andrusiak M. (1933). Borotba za yepyskopsku katedru. Zapysky chyna sv. Vasyliia Velykoho. T.VI. Lviv, Ukraine, vyp. 1–2, s. 85.

250 Лур'є В. М. Русское православие между Киевом и Москвой. М.: Три квадрата, 2009. С. 223.

251 Там же. С. 218.

252 Митрополит Іларіон. Приєднання Церкви Української до Московської в 1686 році. Вінніпег: Наша культура, 1948. С. 67.

253 1685 г., октября 30. Протокол переговоров гетманских посланцев К.И. Голуба и В.Л. Кочубея, а также владыки Гедеона Святополк-Четвертинского, избранного митрополитом Киевским, с боярином князем В.В. Голицыным по вопросу о сохранении прав и привилегий Киевской митрополии, в том числе о статусе митрополита как экзарха патриарха Константинопольского. Л. 126 об.

- Balyk B. I. (1978). Inokentii Ivan Vynnytskyi, yepyskop Peremyskyi, Sambirskyi, Sianitskyi (1680–1700). Rym, Italiia: Vydavnytstvo OO. Vasyliian, s. 62–63.
- Bezev D. A. (2012). K voprosu o vzaymootnosheniakh ukraïnskoi pravoslavnoi yerarkhyy y moskovskoho pravytelstva vo vtoroi polovyni XVII veka. Prepodavatel XXI vek, s. 252.
- Bohdanov A. (1998). V teny Petra Velykoho. Moskva, Rossyia: Armada, s.111;
- Volodykhyn D. (2013). Tsar Fedor Alekseevych yly Bednyi otrok. Moskva, Rossyia: Molodaia hvardyia, s. 237.
- Velykyi A. (1972). Z litopysu Khrystyianskoi Ukrainy. T V. Rym, Italiia: Vydavnytstvo OO. Vasyliian, s. 227, 239.
- Vietoshnikov K., Derkach T. (2018). «Peredacha» Kyivskoi mytropolii Moskovskomu patriarkhatuu 1686 rotsi. Kyiv, Ukraine: Vydavnychiy dim zhurnalu «Pamiatky Ukrainy», s. 19.
- Vlasovskyi I. (1956). Narys istorii ukraïnskoi pravoslavnoi tserkvy. T. II. Niu-York, Bavnd Bruk: Ukraïnska pravoslavna tserkva v Z. D. A., s. 112.
- Vossoedynenye Kyevskei mytropolyi s Russkoi Pravoslavnoi Tserkoviu. 1676-1686 hh. Yssledovaniya y dokumenty. (2019). Moskva, Rossyia: TsNTs «Pravoslavnaia Entsyklopedyia».
- Hordon P. (2009). Dnevnyk. 1684–1689. Perevod s anhlyiskoho, statia y pryemchaniya D.H.Fedosova. Moskva, Rossyia: Nauka.
- Dymyd M. (2000). Iepyskop Kyivskoi tserkvy (1589–1891). Lviv, Ukraine: Lvivska bohoslavna akademiia (Intytut kanonichnoho prava), s. 15–16.
- Diisna kopiia Patriarshoi i synodalnoi hramoty, danoi blazhennishomu Patriarkhu Moskovskomu, tak zvanoi hramoty «vydannia», pro te, shchoby Kyivskii mytropolii buty pidlehoiu yoho patriarshomu prestolu i nym vysviachuvavsia obranyi Kyivskiy mytropolyt (9 chervnia 1686 r.) / Publikatsiia A. Tselikas, pereklad z hretskoi L. Zvonskoi // Cerkvarium. URL: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/vselenskij-prestili-tserkva-ukrajini-dokumenti-svidchat> (data zvernennia 06. 10. 2019).
- Evheniy (Bolkhovytynov E. A.). (1825). Opyasnye Kyevosofyiskoho sobora y Kyevskei yerarkhyy s prysovokuplenyem raznykh hramot y vypysok, ob'iasniushchykh onoe, takzhe planov y fasadov Konstantynopolskoi y Kyevskei Sofyiskoi tserkvy y Yaroslavova nadhrobnya. Kyiv, Ukraine: Typ. Kyevo-Pecherskoi lavry, s. 104.
- Yvanov V. (1891). Epyskopy drevnei Lutskoi eparkhyy. Pochaev, Ukraine: Typohrafiya Pochaevo-Uspenskoï lavry, s. 111.
- Kocheharov K. A. (2015). Novye dokumenty o vyezde v Rossyiu epyskopa Lutskoho y Ostrozhskego Hedeona (Sviatopolk-Chetvertynskoho) v 1684 h. Vestnyk tserkovnoi ystoryi, 1-2, s. 310–318.
- Kocheharov K. A. (2012). Russkoe pravytelstvo y semia ukraïnskoho hetmana Yvana Samoïlovycha v 1681–1687 hh. Moskva, Rossyia: Ynstytut slavianovedeniya RAN, s. 15–16.
- Kryzhanivskyi O. P., Plokhi S. M. (1994). Istoriia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini. U trokh knykh. Knyha 3. Kyiv, Ukraine: Lybid, s. 91.
- Kul O., Kulchynskyi O. (2016). Pidporiadkuvannia Kyivskoi mytropolii Moskvi: zahadky moskovskoho posolstva do Turechchyny 1686 r. u svitli osmanskykh dzherel. Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal, 6, s. 117.
- Lastovskyi V. V. (2006). Istoriia pravoslavnoi tserkvy v Ukraini naprykintsi XVII – u XVIII st.: istoriohrafichni aspekty. Monohrafiia. Kyiv, Ukraine: Lohos, s. 183.
- Lototskyi O. H. (1938). Avtokefaliia. T. 2. Varshava: Ukraïnskyi naukovyi instytut (Pratsi Ukraïnskoho naukovoï instytutu. Seriiia pravnycha; t. 30, kn. 4), s. 373.
- Maksymovych M. A. (1877). Sobraneye sochyneni. T. II. K. Typohrafiya M. Frytsy, s. 273.
- Maksymovych M. (1841). O pamiatnykakh Lutskoho Krestovozdvizhenskoho bratstva. Kyevlanyn, t.2, s. 312.
- Mytropolyt Dmytrii (Rudiuk), protoiieri Mytsyk Yu. (2018). Kyivski mytropolyty XVII–XVIII st. Kharkiv, Ukraine: Folio, s. 49.

- Mytropolyt Ilarion (Ohienko). (1948). Pryiednannia tserkvy ukrainskoi do moskovskoi v 1686 rotsi. Vinnipeh: Mytropolytalnyi sobor, s. 50.
- Mytropolyt Ilarion (Ohienko). (1982). Ukrainska tserkva. Narysy istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy (u dvokh tomakh). T. 2. Vinnipeh: Konstystoriia UHPTs v Kanadi, s. 222.
- Morozov O. (2000). Nizhynskiy protopop Maksym Fylymonovych. Nizhyn, Ukraine: Nizhynskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. M. Hoholia, s. 63.
- Mudryi S. (1990). Narys istorii tserkvy v Ukraini. Rym: Ukrainska papska kolehiia Sviatoho Yosafata, s. 172.
- Mulyk-Lutsyk Yu. (1979). Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. T. II. Vinnipeh. S. 291.
- Netudykhatkin I. (2018). Kniaz na mytropolychomu prestoli: symvolika skryzhaliv z pokhovannia Kyivskoho myropolyta Hedeona (Sviatopolk-Chetvertynskoho) u Sofiiskomu sobori. Pravoslavia v Ukraini. Zbirnyk za materialamy VIII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Ukrainska Tserkva v istorii ukrainskoho derzhavotvorennya». Kyiv, Ukraine: Kyiv. pravoslav. bohoslov. Akad., s. 702.
- Oleinyk N. N., Oleinyk A. N. (2016). Perekhod Kyevskoi mytropolyi pod yurysdyktsiyu Moskovskoho patryarkhata: ystoryko-polytychesky aspekt problemy. Nauchnye vedomosti Belhorodskoho hosudarstvennoho unyversyteta. Seryia Ystoryia. Polytolohyia, 15 (236), vypusk 39, s. 180.
- Romanova O. (2008). Malorossyiskoe dukhovenstvo v russko-ukraynskykh vyzmootnosheniakh (1659–1672): Symeon Adamovych. Problemy ystoryy Rossyy. Ekaterynburh, Rossyia, s. 42.
- Skochylias I. (2000). Nedatovanyi reiestr dukhovenstva, tserkov i monastyriv Lvivskoi yeparkhii za vladytstva Yosyfa Shumlianskoho. T. 240. Lviv, Ukraine: Zapysky NTSh: Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin, s. 536.
- Skochylias I. (2010). Halytska (Lvivska) yeparkhiia XII – XVIII stolit: orhanizatsiina struktura ta pravovyi status. Lviv, Ukraine: Vyd-vo UKT, s. 62–64, 94, 274–276.
- Sobchuk V. (2014). Vid korinnia do krony: doslidzhennia z istorii kniazivskykh i shliakhtskykh rodiv Volyni XV– pershoi polovyny XVII st. Kremenets: Kremenetsko-Pochaiivskiy derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk, s. 62.
- Sumtsov N. (1885). K ystoryy yuzhnorusskoi lyteratury. Vypusk I. Lazar Baranovych. Kharkov, Ukraine: Typohrafiia M. F. Zylberberha, s. 98–99.
- Tytov F. Y. (1905). Russkaia pravoslavnaia tserkov v Polsko-Lyтовskom hosudarstve v XVII–XVIII vv. T. II. Kyiv, Ukraine: Typohrafiia unyversyteta Sv. Vladymyra, s. 14.
- Francko I. (1986). Iosyf Shumlianskiy, lvivskiy yepyskop 1668–1708 r., i zavedennia unii v Halychyni. T. 47. Zibrannia tvoriv v piatdesiaty tomakh. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka, s. 150–154.
- Kharyshyn M. V. (2017). O nekotorykh natsyonalnykh osobennostiakh yly kak Kyevskaia tserkov pereshla v poslushanye tserkvy Moskovskoi: nauchnoe yzdanye. Kyiv, Ukraine: Lira-K, s. 126–144.
- Kharyshyn M., Mordvintsev V. (1999). Rosiiske samoderzhavstvo ta Kyivska mytropolycha kafedra, abo yak Ukrainska Pravoslavna Tserkva pozbulasia avtokefalii: Prysviachuietsia 10-richiuiu tretoho vidrodzhennia Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy. Kyiv, Ukraine: Bratstvo UAPTs «Svitlo dlia svitu», 334 s.
- Kharlampovych K. V. (1914). Malorossyiskoe vlyianye na velykorusskuiu tserkovnuiu zhynz. T. I. Kazan, Rossyia: yzdanye knyzhnoho mahazyna M. Holubeva, s. 242.
- Chentsova V.H. (2017). Synodalnoe reshenye 1686 h. o Kyevskoi mytropolyi. Drevniaia Rus. Voprosy medyevestyky, 2 (68), s. 103.
- Chernukhin Ye. (2000). Hretski rukopysy u zibranniakh Kyieva. Katalog. Kyiv-Vashynhton, s. 211. Floria B. N., Kocheharov K. A. (2018). Lutskiy epyskop Hedeon (Chetvertynskiy) y sudby Pravoslavnyia v zapadnoi chasty Kyevskoi mytropolyi. Tserkov y vremia, 2 (83), s. 72.
- Chukhlib T. (2012). Lvivskiy yepyskop Yosyf Shumlianskiy – viiskovyi diiach ta diplomat Korony Polskoi (60-ti roky XVII – pochatok XVIII st.). Ukraina: kulturna

spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: Zbirnyk naukovykh prats. Lviv, Ukraine: Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha NAN Ukrainy, випуск 21, s. 790–791.

Shevchenko O. M. (1994). Pro pidporiadkuvannia Kyivskoi mytropolii Moskovskomu patriarkhatu naprykintsy XVII st. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal, 1, s. 57.

Shkryblyak N. (2014). «Tserkovnyi Pereiaslav» 1686 hoda kak polytyko-ydeolohycheskaia stratehiia rasshyreniia Moskovskoho patryarkhata. Relihiia ta Sotsium, 1-2, s. 45.

Shkribliak M. (2013). Moskovsko-stambulska dyplomatiia i perekhid Kyivskoi mytropolii pid vladu moskovskoho patriarkha. Sumska starovyna, XL, s. 18.

Shchapov Ya. N. (1978). Vyzantyskoe y yuzhnosliavianskoe pravovoe nasledye na Rusy v XI–XIII vv. Moskva, Rossyia: Nauka, s. 142.

Yafarova M.R. (2018). Posolstvo Prokofyia Voznytsyna y vopros o Kyevskoi mytropolyu. Tserkov y vremia. Nauchno-bohoslovskyi y tserkovno-obshchestvennyi zhurnal, 2(83), s. 92, 94.

Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53, Україна), e-mail: pavlenkoso1955@gmail.com.

Serhiy Pavlenko – Chief editor of scientific magazine «The Severian Chronicle» (Chernihiv, Getmana Polubotka st., 53, 14013, Ukraine), e-mail: pavlenkoso1955@gmail.com.

Serhiy Pavlenko

Participation of General Yesaul Ivan Mazepa in the Election of Metropolitan Bishop in 1685, in Reorganization of the Kiev Metropolis

On the basis of a large set of sources, the author investigates the course of events of 1685–1686 concerning the subordination of the Kyiv Metropolis to the Moscow Patriarchate. Hetman Ivan Samoilovich entrusted General Yesaul Ivan Mazepa as an expert on religious issues to arrange the organization of the church council in July 1685. According to the instructions from Moscow, Ukrainian clergy had to clearly state the separation of the Kyiv department from the Constantinople patriarchate and elect a metropolitan bishop of the local archiereus. In spite of such guidelines, the church council formulated unexpected decisions for the sovereigns and Moscow government officials about solving these church problems only in a canonical way. The delegates unanimously elected the Bishop of Lutsk Hedeon Chetvertynskyi as the Metropolitan Bishop, who as a candidate for this spiritual post was not liked by the Russian leaders. I. Mazepa actively participated in negotiations on church issues in Moscow, Baturyn, Kyiv, Chernihiv. He, as the Hetman, defended Ukrainian interests in the matter of belonging of the Kyiv Metropolis.

The study shows how, contrary to the wishes of I. Mazepa, I. Samoilovich, the leading figures of the Hetmanate, to grant G. Chetvertynskyi the title of Exarch of the Patriarch of Constantinople, the Kiev Metropolis was seized by the Moscow Patriarchate, by the Russian government using bribery, manipulations, blackmail, falsifications.

Key words: Mazepa, Samoilovich, metropolitan bishop, patriarch, church council, exarch, falsifications.

Дата подання: 6 листопада 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3593610